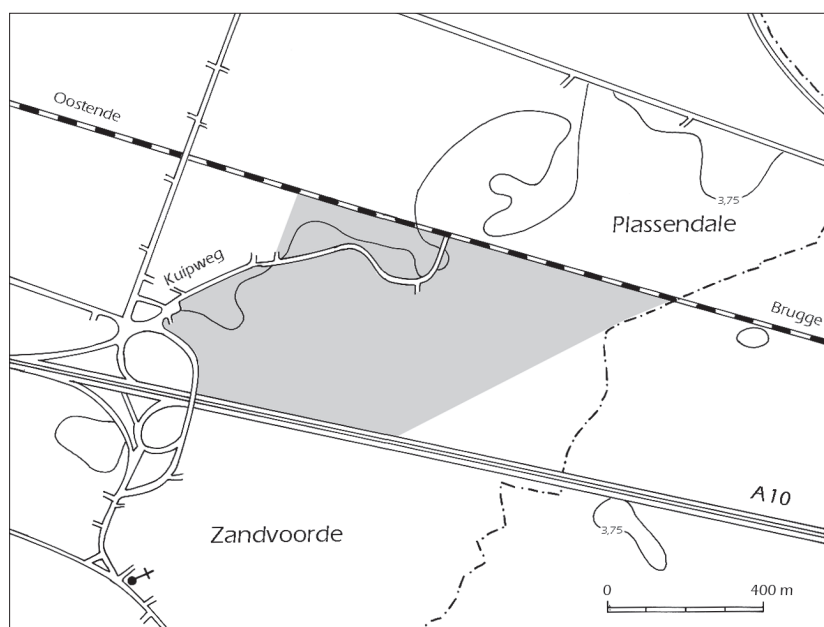

Het Gallo-Romeinse aardewerk aangetroffen tijdens het archeologisch noodonderzoek op het toekomstige bedrijventerrein Plassendale III. (Zandvoorde, stad Oostende, prov. West-Vlaanderen) Opgravingscampagne 2000-2001

Sofie Vanhoutte & Wim De Clercq¹

1 Lokalisatiekaart met aanduiding van het opgravingssterrein Plassendale III.

Carte de localisation du terrain de fouille Plassendale III.

Location map with indication of the excavated area Plassendale III.

1 Inleiding en contextgegevens m.b.t. het aardewerk

Dit artikel brengt een gedetailleerde studie van het Romeinse aardewerk, aangetroffen tijdens de opgravingscampagnes van 2000 en 2001 naar aanleiding van de aanleg van het industrieterrein Plassendale III² (fig. 1). Grootschalige rioleringswerken op dit terrein over een totale lengte van 1,5 km (fig. 2) sneden een aantal Romeinse contexten aan met een interessant gamma aan ceramiek³. De verschillende sporen van Romeinse aanwezigheid komen samen met de natuurwetenschappelijke resultaten in een volgend volume uitvoerig aan bod. Met deze studie hopen we echter een eerste inzicht te bekomen in de kwantitatieve en kwalitatieve aspecten van het aardewerkgebruik tijdens de Romeinse periode in de kustvlakte. Daartoe achtten we het nodig om wat dieper in te gaan op de verschillende soorten van aardewerk, hun herkomst en hun mate van aanwezigheid. De procentuele gegevens hebben daarbij vooral een indicatieve waarde als vergelijkingspunt voor latere studies in het gebied, eerder dan dat ze gezien moeten worden als een strikt gegeven.

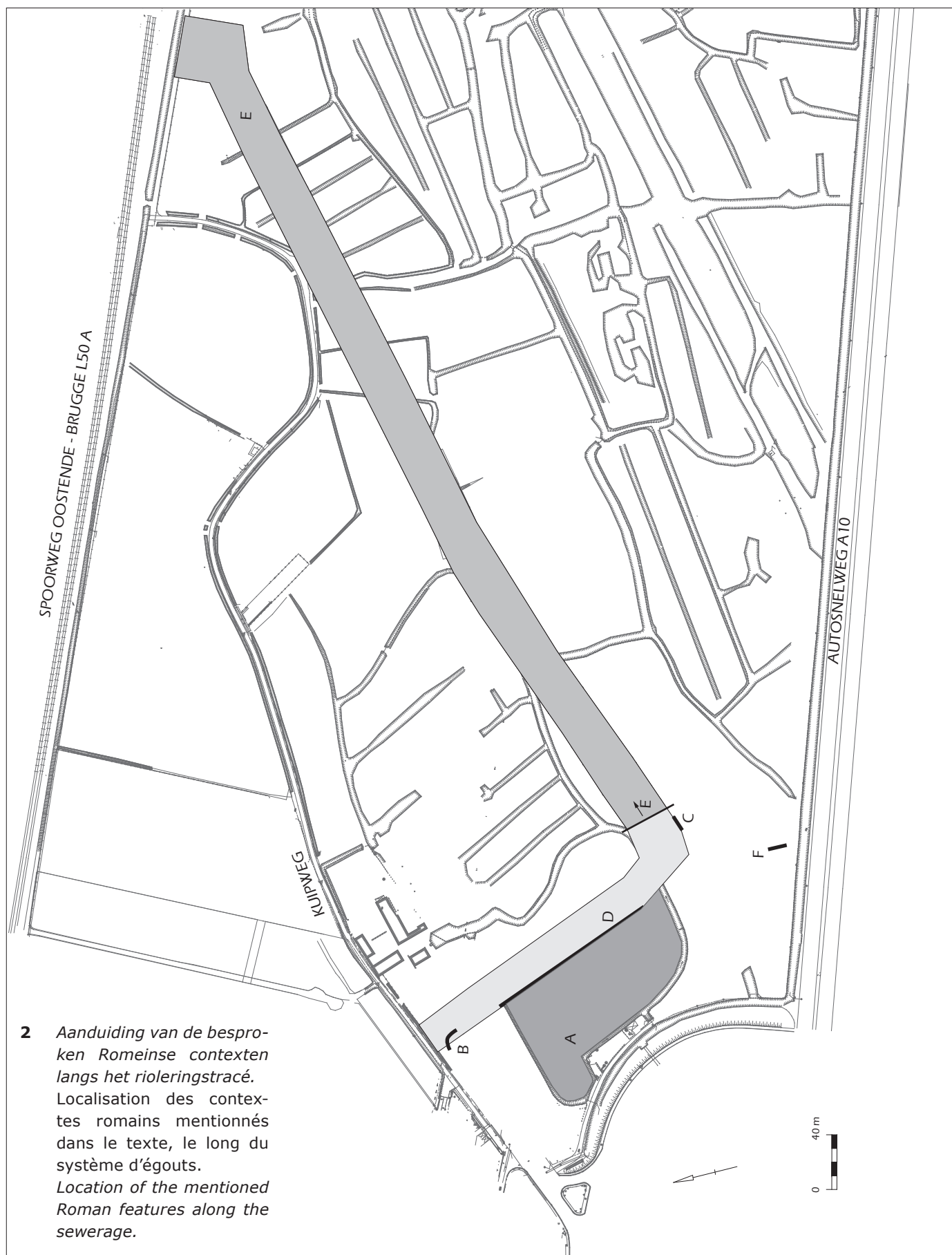
Een grote hoeveelheid scherven kon gerecupereerd worden uit het pakket Context B (fig. 2). Dit is een naar het oosten toe afhellend lagenpakket dat aan het noordwestelijk uiteinde van de rioleringsleuf werd aangesneden en een maximale dikte van 65 cm had. De hier aangetroffen 860 scherven met een MAI⁴ van 115 vormen het uitgangspunt van deze ceramiekstudie, en dit om verschil-

¹ Assistent, Vakgroep Archeologie & Oude Geschiedenis, Universiteit Gent, Blandijnberg 2, 9000 Gent. w.declercq@ugent.be.

² Vanhoutte & Pieters 1999/2000; zie ook erratum Archeologie in Vlaanderen VIII.

³ De ceramiek werd getekend door Sylvia Mazereel (VIOE) en Franky Wyffels (VIOE), die tevens voor de montage zorgde. Verder veel dank aan Sonja Willems (VIOE) die ons hielp bij de identificatie van verschillende baksels. Ook dank aan Elke Wesemael, Alain Vanderhoeven (VIOE) en Yann Hollevoet voor hun hulp bij de determinatie, aan Marnix Pieters (VIOE) voor de suggesties en aan Alexis Wielemans (VIOE) voor de hulp bij de bibliografie.

⁴ MAI: Minimum aantal individuen: telling die vooral gebaseerd is op het aantal randen. Daarnaast wordt ook nog rekening gehouden met de verschillen in baksel.

lende redenen. De scherven bevonden zich in een duidelijk begreemd pakket, liggend op een in de klei ontwikkelde bodem en afgedekt door gelaagde sedimenten. Het materiaal is bovendien voldoende gevarieerd om een brede kijk toe te laten op het soorten- en bakselspectrum van het aardewerk uit de Romeinse tijd in de kustregio. Gegeven het eigenaardige karakter van de depositie-omstandigheden wordt getracht om een wat duidelijker zicht te krijgen op de datering van het aardewerk en dus op de *terminus post quem* van de depositie van het lagenpakket enerzijds en op de eventuele processen die deze depositie voorafgingen anderzijds (frisheid en brekingsgraad van het materiaal). Er moet wel rekening gehouden worden met het feit dat Context B geen gesloten context is. Het is niet duidelijk in welke mate het aardewerkgamma en de scherventellingen representatief zijn voor dit pakket. Het betreft immers een 'random' staal, waarbij zoveel mogelijk scherven uit het profiel werden geplukt. Daarnaast werd ook een klein stuk van dit lagenpakket in grondvlak afgegraven. Er is dus geen zicht op de precieze aard van het lagenpakket, de uitgestrektheid ervan of de variabiliteit in materiaaldensiteit.

Uit een gelijkaardig naar het oosten afhellend, dunner lagenpakket konden 11 scherven verzameld worden (Context C) (fig. 2). Tussen beide pakketten in werd een zone met licht in zuidelijke richting afhellende lagen aangesneden (Context D) (fig. 2). Hier werden 50 scherven aangetroffen.

Ten oosten van de afhellende pakketten kon over een afstand van 650 m een donkergrijze Romeinse bodemhorizont van zo'n 15 tot 25 cm dikte gevolgd worden, verder Context E genoemd (fig. 2). Deze mogelijke bewerkingslaag bevindt zich over de gehele lijn op of rond de 2 m T.A.W. De 18 scherven die uit deze laag konden gerecupereerd worden, situeerden zich in de eerste 110 m, dichtst bij de afhellende pakketten.

Verder werd in een zoekseuf nabij de A10 een hoeveelheid Romeinse scherven ingezameld (fig. 2). Deze context wordt verder Context F genoemd. Hier werd een in zuidelijke richting afhellende grijze laag

aangetroffen, waaruit – vooral uit de toplaag – 20 scherven werden gerecupereerd. In het pakket tussen deze horizont en de recente ploeglaag werden vooral onderaan heel wat Romeinse scherven aangetroffen, in totaal 300 exemplaren. Ook 5 fragmenten *grass-tempered ware* en 5 vermoedelijk Karolingische scherven werden uit dit pakket gerecupereerd.

Tenslotte werden op het terrein dat in 1999 reeds was bewandeld en deels opgegraven⁵ nog heel wat scherven uit de dagzomende lenzen en sedimenten op het oppervlak opgeraapt (Losse oppervlaktevondsten Context A) (fig. 2). De aantallen van deze losse oppervlaktevondsten zijn zeker niet representatief aangezien het enkel de vondsten uit de opgravingscampagne 2000-2001 betreft. De ceramiekstudie werd hier dan ook beperkt tot diagnostische stukken. Zo worden de *terra sigillata*, het geperfd aardewerk, de *mortaria*, de Eifelwaar, de *dolia* en het handgevormd materiaal besproken. De studie van deze aardewerkcategorieën leek ons noodzakelijk omwille van hun dateringsaspect en hun vaak specifieke karakter. De scherven van de andere categorieën konden geen belangrijke extra informatie verschaffen en vertoonden eenzelfde beeld als bij de eerder vermelde contexten.

De scherven van de verschillende contexten worden per aardewerkcategorie besproken. De aantallen en het MAI worden voorgesteld in Tabel 1. Het MAI werd niet uitsluitend gebaseerd op het aantal randfragmenten. Ook duidelijke verschillen in baksels wijzen op verschillende individuen. Het MAI van de *terra sigillata* moet dan ook met omzichtigheid vergeleken worden met die van de andere aardewerkcategorieën. Door het groter aantal diagnostische kenmerken eigen aan *terra sigillata* loopt het MAI hier immers sneller op.

2 Fijn aardewerk

2.1 *TERRA SIGILLATA*⁶ (tabel 1)

De aangetroffen fragmenten *terra sigillata* zijn meestal opmerkelijk goed bewaard wat hardheid, consistentie en glans van de deklaag betreft. Dit is wellicht te wijten aan de goede bewaringsomstandigheden in de organische klei. De scherven zijn wel gefragmenteerd en bijna niet samen te stellen.

⁵ Hollevoet 1999.

⁶ De tekeningen van de TS-scherven werden gemonteerd per context, daarbinnen per herkomstgebied (ZG, CG, OG en tenslotte CG of OG) en hierbinnen vervolgens per type: eerst de tassen, daarna de borden en ten slotte de kommen en de *mortaria*.

Tabel 1: *Overzicht van de vertegenwoordigde aardewerkcategorieën (Cat.) op Plassendale III per context (Cont.). Vermelding van achtereenvolgens: het aantal aangetroffen scherven, het MAI tussen haakjes, het percentage t.o.v. het totaal aantal scherven in de betreffende context en het percentage tov het totale MAI van deze context.*

Les différents catégories de céramique à Plassendale III, présentées par contexte. Indication du nombre de tessons, le nombre minimal d'individus entre crochets, le pourcentage en comparaison avec le nombre total des tessons et le pourcentage en comparaison avec le nombre minimal des individus du contexte.

The different pottery categories from each Roman feature at Plassendale III. Indication of the number of sherds, the minimal number of individuals between brackets, the percentage in comparison with the total number of sherds and the percentage in comparison with the minimal number of individuals found in the feature.

Cat.	TS	Gev.	TN	Mort.	Amf.	Dolia	Eif.	Hgw.	Ox.	Red.	Zeep	Ond.	Totaal
Cont.													
Pakket Context B													
	91	12	3	10	15	3	2	450	161	97	0	16	860
	(31)	(5)	(1)	(6)	(5)	(3)	(2)	(45)	(6)	(11)	0	-	(115)
	10,6%	1,4%	0,3%	1,2%	1,7%	0,3%	0,2%	52,3%	18,7%	11,3%	0	1,9%	
	(27%)	(4,3%)	(0,9%)	(5,2%)	(4,3%)	(2,6%)	(1,7%)	(39,1%)	(5,2%)	(9,6%)	0	-	
Pakket Context C													
	1	0	0	0	0	0	0	5	0	5	0	0	11
	(1)	0	0	0	0	0	0	(1)	0	(2)	0	0	(4)
	9,1%	0	0	0	0	0	0	45,5%	0	45,5%	0	0	
	(25%)	0	0	0	0	0	0	(25%)	0	(50%)	0	0	
Bodemhorizont Context E													
	1	0	0	0	1	0	1	13	2	0	0	0	18
	(1)	0	0	0	(1)	0	(1)	(1)	(1)	0	0	0	(5)
	5,6%	0	0	0	5,6%	0	5,6%	72,2%	11,1%	0	0	0	
	(20%)	0	0	0	(20%)	0	(20%)	(20%)	(20%)	0	0	0	

Zoeksleuf A10 Context F

31	10	0	0	2	0	0	111	87	49	2	8	300
(15)	(5)	0	0	(2)	0	0	(13)	(4)	(6)	(2)	-	(47)
10,3%	3,3%	0	0	0,67%	0	0	37%	29%	16,3%	0,7%	2,7%	
	(10,6%)	0	0	(4,3%)	0	0	(27,7%	(8,5%)	(12,8%)	-		

Context D

1	0	0	0	0	0	0	27	9	13	0	0	50
(1)	0	0	0	0	0	0	(2)	(1)	(3)	0	0	(7)
2%	0	0	0	0	0	0	54%	18%	26%	0	0	
	0	0	0	0	0	0	(28,6%)	(14,3%)	(42,9%)	0	0	

Losse oppervlaktevondsten Context A

30	17	0	9	0	1	1	248	-	-	0	-	-
(17)	(8)	0	(4)	0	(1)	(1)	(21)	-	-	0	-	-

(TS	<i>Terra Sigillata</i>)	(Hgw.	Handgevormde waar)
(Gev.	Geverfde waar)	(Ox.	Gedraaid oxiderend gebakken aardewerk = kruikwaar)
(TN	<i>Terra Nigra</i>)	(Red.	Gedraaid reducerend gebakken aardewerk)
(Mort.	<i>Mortaria</i>)	(Zeep	Zeepwaar)
(Amf.	Amforen)	(Ond.	Ondetermineerbaar)
(Eif.	Eifelwaar en aanverwante baksels)		

2.1.1 Pakket Context B (tabel 2; fig. 3)

2.1.1.1 Algemeen⁷

Uit pakket Context B konden 91 scherven *terra sigillata* gerecupereerd worden. Het betreft 74 onversierde en 17 versierde exemplaren. Er konden 31 randscherven

geteld worden (34 % van het totaal aantal TS-scherven). Bij 27 exemplaren is de diameter te berekenen (87,1 % van de TS randen). Er kunnen verder nog 14 fragmenten van bodems en/of stukjes van de standing onderscheiden worden. Dit komt neer op een MAI van 31.

Wat het herkomstgebied betreft, is het merendeel afkomstig uit Centraal-Gallië (67 exemplaren). Uit Oost-Gallië zijn 16 stuks afkomstig, met daarnaast nog 7 twijfelgevallen uit Centraal-of Oost-Gallië. Eén scherv is toe te wijzen aan de Zuid-Gallische ateliers.

⁷ Uit verschillende niveaus binnen Context B konden scherven gerecupereerd worden. Dit leverde echter geen duidelijke verschillen qua chronologie. Daarom werd besloten de TS hier niet per niveau op te delen, maar als geheel voor te stellen.

Tabel 2: Terra sigillata uit het pakket Context B, Plassendale III.

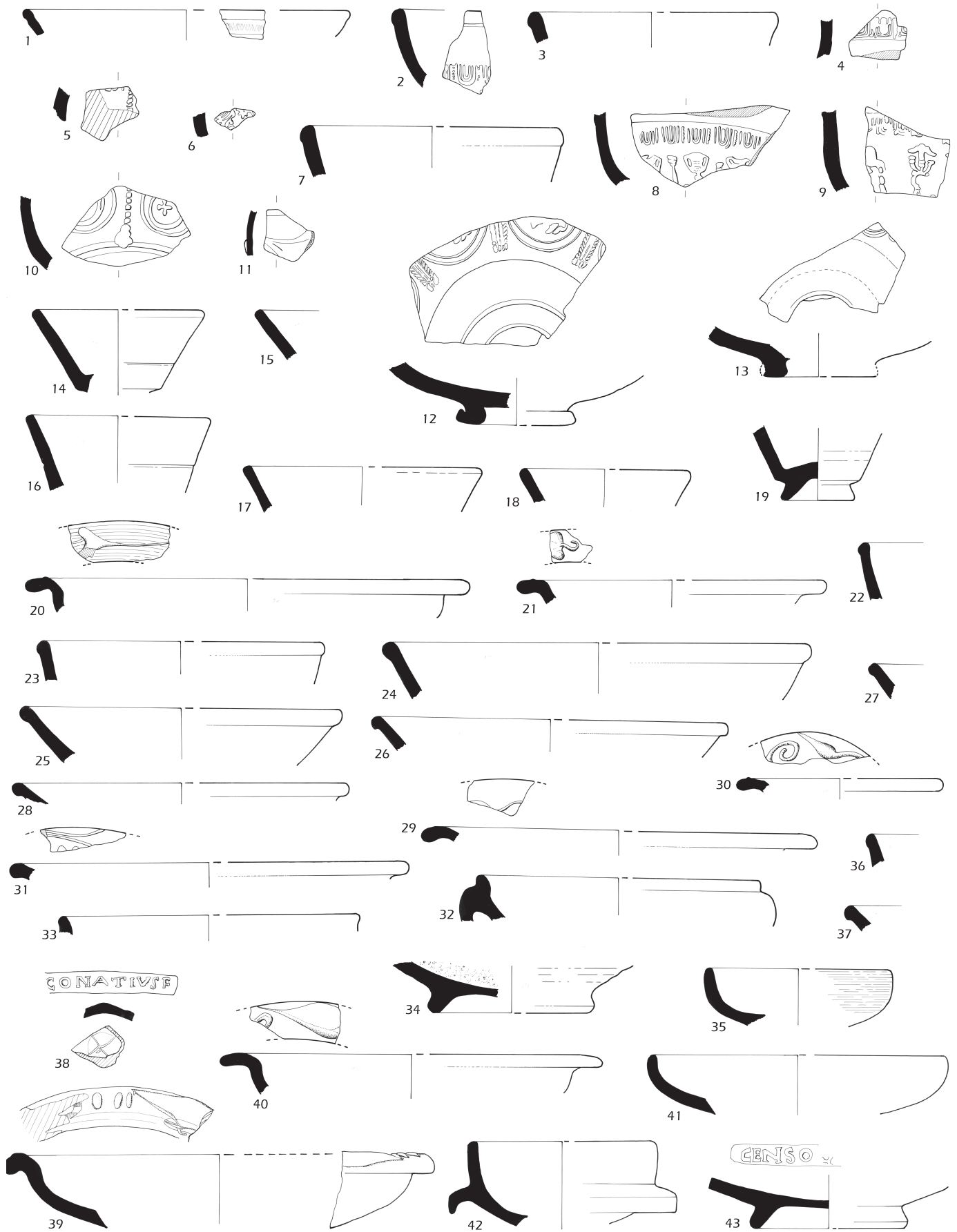
(ZG: Zuid-Gallisch; CG: Centraal-Gallisch; OG: Oost-Gallisch; Tot.: totaal; R: rand; W: wandscherf; B: bodemscherf)

La terre sigillée de la couche Contexte B, Plassendale III.

The Samian Ware of Context B, Plassendale III.

Baksel	ZG			CG			OG			C/OG			MAI	Tot.
	R	W	B	R	W	B	R	W	B	R	W	B		
Vorm														
Tassen														
Drag. 24/25														
Drag. 27														
Drag. 33				5	2	1							3	8
Drag. 35				2									1	2
Drag. 40							1						1	1
Drag. 46														
Borden / kommen														
Drag. 15/17														
Drag. 18														
Drag.18/31-31				8	5	2	2	1	1				4	19
Drag. 31														
Drag. 32					1	1				1			2	3
Drag. 36				3			2				1		4	6
Wa. 79/80														
Curle 15														
Kraagkommen														
Curle 21														
Drag. 38					1					1			1	2
Drag. 43														
Drag. 43 of 45				1									1	1
Drag. 45					4	1							1	5
Drag. 44														
Versierde kommen														
Drag. 29	1												1	1
Drag. 30														
Drag. 37				2	4	3	1	3				2	7	15
Bekers														
					1			2			1		2	4
Onbepaald														
				2	16	2		3				1	3	24
Totaal	1			67			16			7			31	91
Subtotaal	1	0	0	23	34	10	6	9	1	2	2	3		
Percentage	1,1	%		73,6	%		17,6	%		7,7	%			

3 De terra sigillata uit het pakket Context B. Schaal 1:3. Stempels 1:1.
 La terre sigillée de la couche Contexte B. Echelle 1:3. Marques 1:1.
 The Samian Ware from Context B. Scale 1:3. Stamps 1:1.

2.1.1.2 De onversierde *terra sigillata*

Bij de 74 onversierde TS-scherven valt vooral het aanzienlijke aantal fragmenten van het bordtype Drag.⁸ 18/31 of 31 op (19 exemplaren) (fig. 3: 22-27, 36-37). Één van deze wandscherven is verbrand. Een Oost-Gallische Drag. 36, een bordrand met barbotineversiering, is van zeer goede kwaliteit en is wellicht afkomstig uit Rheinzabern (fig. 3: 39).

Ook de Drag. 33, een voornamelijk 2de-eeuws bekertype⁹, is vrij goed vertegenwoordigd (8 stuks) (fig. 3: 14-19). Zeker één Drag. 33 lijkt afkomstig uit Lezoux. Twee randscherven van deze bekertjes vertonen een groef halverwege de wand (fig. 3: 16).

Één bodemfragment van een Centraal-Gallische Drag. 45 vertoont een vingerafdruk op de standring (fig. 3: 34). Één van de onbepaalde Centraal-Gallische wandscherven is mogelijk een stukje van de kraagrand van een Drag. 32 of 38, een ander onbepaald stuk is mogelijk afkomstig van een Drag. 32 of 36. Twee andere onduidelijke randscherven uit Centraal-Gallië zijn afkomstig van een Drag. 43 of een Drag. 38 met hoge rand (fig. 3: 32-33). Uit de latere 2de of 3de eeuw dateert een fragment van een schaalje Drag. 40 in Oost-Gallische techniek (fig. 3: 35).

2.1.1.3 De pottenbakkersstempels

Uit pakket Context B konden twee bodemfragmenten met pottenbakkersstempel gerecupereerd worden. Een Oost-Gallische Drag. 18/31 draagt de stempel CONATIVSF afkomstig van Conatius van Rheinzabern, te situeren in de Antonijnse periode¹⁰ (fig. 3: 38). Aan de buitenkant van dit bodemfragment is een *graffito* die een X voorstelt zichtbaar. Op een basisfragment met een deel van de standring van een Drag. 38 of 44 uit Centraal- of Oost-Gallië is CENSO[te lezen (fig. 3: 43). Het betreft de pottenbakkersnaam Censorinus, een homoniem dat geassocieerd kan worden met de ateliers van Lezoux, Rheinzabern en Trier en dat uit de late 2de en vroege 3de eeuw dateert¹¹. Verder draagt dit bordfragment ook duidelijke snijsporen, wellicht getuigen van gebruik.

2.1.1.4 De versierde *terra sigillata*

De Zuid-Gallische vorm Drag. 29 is vertegenwoordigd door één randscherf met

typische 'notched rouletting' onder de rand (fig. 3: 1). Het stuk is te dateren in de pre-tot vroeg-Flavische tijd (voornamelijk eerste helft en midden 1ste eeuw).

Uit Centraal-Gallië zijn 9 versierde scherven van kommen Drag. 37 te tellen (fig. 3: 2, 4-6, 8-10, 12-13). Slechts op enkele fragmenten is een stukje van de versiering nog te determineren. Op één van de wandscherfjes is nog net een stukje van een spiraalmotief te herkennen dat kan geduid worden als een fragment van een getorseerde zuil, zonder dat een verdere determinatie mogelijk is (fig. 3: 5). Op een andere wandscherf is duidelijk te zien dat de eierlijst twee maal op elkaar is ingestempeld (fig. 3: 4). Nauwe toewijzing aan een pottenbakker was ook hier niet meer mogelijk.

Vooral de Oost-Gallische Drag. 37-fragmenten vertonen diagnostische versieringen:

- Wandscherf met deel van de versierde fries van een Drag. 37 (fig. 3: 8). Versiering: *kanthoroi* gescheiden door paaltjes = motief Ri-Fi O24a¹²; vaas < pottenbakker Perpetuus uit Rheinzabern¹³; paaltjes/staafjes/toortsen = onbepaald; stukje eierlijst E42¹⁴: gelijkmatig brede kern met twee omlopende staven; het rechts aanleunende brede tussenstaafje is getorseerd < pottenbakkers Julius I, Lupus en Perpetuus¹⁵. Deze kom is dus vermoedelijk van de hand van Perpetuus van Rheinzabern of een tijdgenoot. De groep pottenbakkers rond Julius I was vooral actief op het einde van de 2de en in de eerste helft van de 3de eeuw¹⁶.

- Wandscherf met een deel van de versierde fries van een Drag. 37, mogelijk afkomstig uit Rheinzabern (fig. 3: 10). Versiering: twee medaillons van elkaar gescheiden door een rank; in het rechtermedaillon: motief K14 of K15¹⁷ = cirkel met 'glad kruis' < pottenbakkers Julius II-Julianus I¹⁸, Perpetuus, Severianus; staaf met pareltjes gecombineerd met vermoedelijk bloemetjes onderaan (uitgeveegd). Dit laatste motief komt ook voor bij Julius II-Julianus I¹⁹. Dit fragment is dus mogelijk toe te schrijven aan het atelier van Julius II – Julianus I of is in deze sfeer onder te brengen (3de eeuw)²⁰.

- Een wat afgesleten wandscherf met deel van de versierde fries van een Drag. 37, mogelijk afkomstig uit Rheinzabern (fig. 3: 9). Versiering: onduidelijk leesbare eierlijst: 2x ingestempeld in vormschotel; decoratief element O160²¹ = 'Füllhornmotief' < pottenbakkers Firmus I, B.F. Attoni, Comitalis IV, Comitalis V, Comitalis VI, Belsus II, Floren-

⁸ Dragendorff 1895.
⁹ Webster 1996, 45.
¹⁰ Ricken & Fischer 1963, 212, Kat. 5: Conatius a.
¹¹ Oswald 1931.
¹² Ricken & Fischer 1963, 221.
¹³ Ricken 1942, Taf. 236: 1F, Taf. 237, 6.
¹⁴ Ricken & Fischer 1963, 307.
¹⁵ Ricken 1942, Taf. 236, 1-11.
¹⁶ Bird 1986, 143-144.
¹⁷ Ricken & Fischer 1963, 264.
¹⁸ Ricken 1942, Taf. 204, 5.17.19.20.24.25.26.27, Taf. 207, 22.
¹⁹ *Idem*, Taf. 211, 2F.4F.7.9F.16F.17.19, Taf. 211, 8F.
²⁰ Vroege tot midden 3de eeuw: Bird 1986, 143-144.
²¹ Ricken & Fischer 1963, 241.

tinus, Attilus; links: staande figuur, wellicht mannelijk, niet determineerbaar. Deze kom is toe te schrijven aan het atelier van Rheinzabern, maar het is niet duidelijk aan welke pottenbakker exact. De mogelijke pottenbakkers waren wel actief in de tweede helft van de 2de of in het begin van 3de eeuw.

- Wandscherf met stuk van de standring en een deel van de versierde fries van een Drag. 37 uit Rheinzabern (fig. 3: 12). Versiering: twee medaillons met diam. 5 cm, vorm: type K20²² = 'gladde dubbele cirkel': gebruikt door pottenbakkers Comitalis IV, Comitalis VI, Belsus II, Respectus, Florentinus, Belsus III, Atto, Julius I, Lupus, Attilus; in rechtermedaillon (mogelijk ook in linkermedaillon): zeepaard type T 188/189²³ < pottenbakkers B.F. Attoni, Cerialis VI, Comitalis VI, Respectus, Florentinus, Atto, Attilus, Regulus en in de sfeer van Reginus II, Julius I en Lupus; ranken type O220²⁴ < pottenbakkers Comitalis III, Florentinus, Firmus II, Belsus III, Justinus. Mogelijk betreft het een stuk van de hand van Florentinus. De datering situeert zich in de tweede helft van de 2de of begin 3de eeuw.

Verder is op een Oost- of Centraal-Gallische bodemscherf van een Drag. 37 een deeltje van een medaillon met dubbele band te herkennen dat eerder slordig aandoet (fig. 3: 13). Tot slot vermelden we een Oost-Gallisch flesfragment van het type Ludowici²⁵ VM a, c, d versierd met hartvormige bladeren (fig. 3: 11). Dit stuk hoort wellicht in de 3de eeuw thuis²⁶.

2.1.1.5 Conclusie *terra sigillata* Context B

De dateringsindicatoren van de *terra sigillata* geven aan dat een chronologische stratificatie in het gelaagde pakket Context B niet mogelijk is. Het merendeel van de *terra sigillata* is te situeren in de tweede helft van de 2de eeuw, mogelijk zelfs eind 2de eeuw – begin tot eerste helft 3de eeuw

(ca 150-250 AD). Vooral Centraal-Gallië is vertegenwoordigd, terwijl de Oost-Gallische productie - en Rheinzabern in het bijzonder - toch ook in belangrijke mate aanwezig is²⁷. Het geïsoleerde pre-Flavische, Zuid-Gallische fragmentje van een Drag. 29 dateert veel vroeger dan het gemiddelde en moet als residueel materiaal beschouwd worden.

Typologisch konden volgende chronologische indicatoren weerhouden worden. De vijf exemplaren van *mortaria* type Drag. 45 dateren niet vroeger dan het laatste kwart van de 2de eeuw, gezien de productie pas goed op gang komt in Centraal-Gallië na 170²⁸. Vooral de grote aantallen Drag. 18/31 of 31 (19: 20,9 %) en Drag. 37 (15: 16,5 %) scherven valt op. Verder is er de aanwezigheid van Drag. 36 (6: 6,6 %), een vorm die vooral in de late 2de eeuw populair was²⁹, en van Drag. 33 (8: 8,8 %), het meest courante bekertype tijdens de 2de en 3de eeuw.

Met uitzondering van de residuele scherf uit de 1ste eeuw, dateert het gros van het aardewerk uit de periode tweede helft 2de tot eerste helft 3de eeuw. Indien één van de versierde scherven effectief tot de Julius II-Julianus I groep behoort, dan is dit product in het tweede kwart van de 3de eeuw te dateren³⁰. Het materiaal zelf was vrij sterk gefragmenteerd, wat een primaire depositie lijkt tegen te spreken.

2.1.2 Losse oppervlaktevondsten Context A (tabel 3; fig. 4: 1-11)

Als losse oppervlaktevondsten konden 30 TS-scherven ingezameld worden. Het betreft 27 onversierde en 3 versierde fragmenten. Er kunnen 8 randscherven geteld worden waarvan van 5 exemplaren de diameter te berekenen is. Verder werden nog twee bodemfragmentjes met een stukje standring gevonden. Dit vormt een MAI van 17. Vijf scherven zijn afkomstig uit Zuid-Gallië. Uit Centraal- en Oost-Gallië konden telkens 12 fragmenten gerecupereerd worden, naast nog één twijfelgeval dat uit Centraal- of Oost-Gallië afkomstig kan zijn.

Bij de onversierde TS springt enkel het bordtype Drag. 18/31 of 31 met een aantal van 5 scherven (16,7 % van het totaal aantal TS-scherven) uit boven de rest van de onversierde TS-types. De volgende TS-scherven zijn versierd: Op een Oost-Gallisch flesfragment type Ludowici VM, mogelijk

²² Ricken & Fischer 1963, 266-267.

²³ *Idem*, 165.

²⁴ *Idem*, 249.

²⁵ Ludowici 1927, 279.

²⁶ Vgl. Bird 1993.

²⁷ Het opvallend voorkomen van versierde TS uit Rheinzabern in het kustgebied is een recurrent vastgesteld gegeven en kan misschien gerelateerd worden aan de aanvoer van TS uit Rheinzabern via de kust (Rijn, Helinium, Noordzeehavens): De Clercq & Deschietter 2003, 43.

²⁸ Webster 1996, 56.

²⁹ *Idem*, 46.

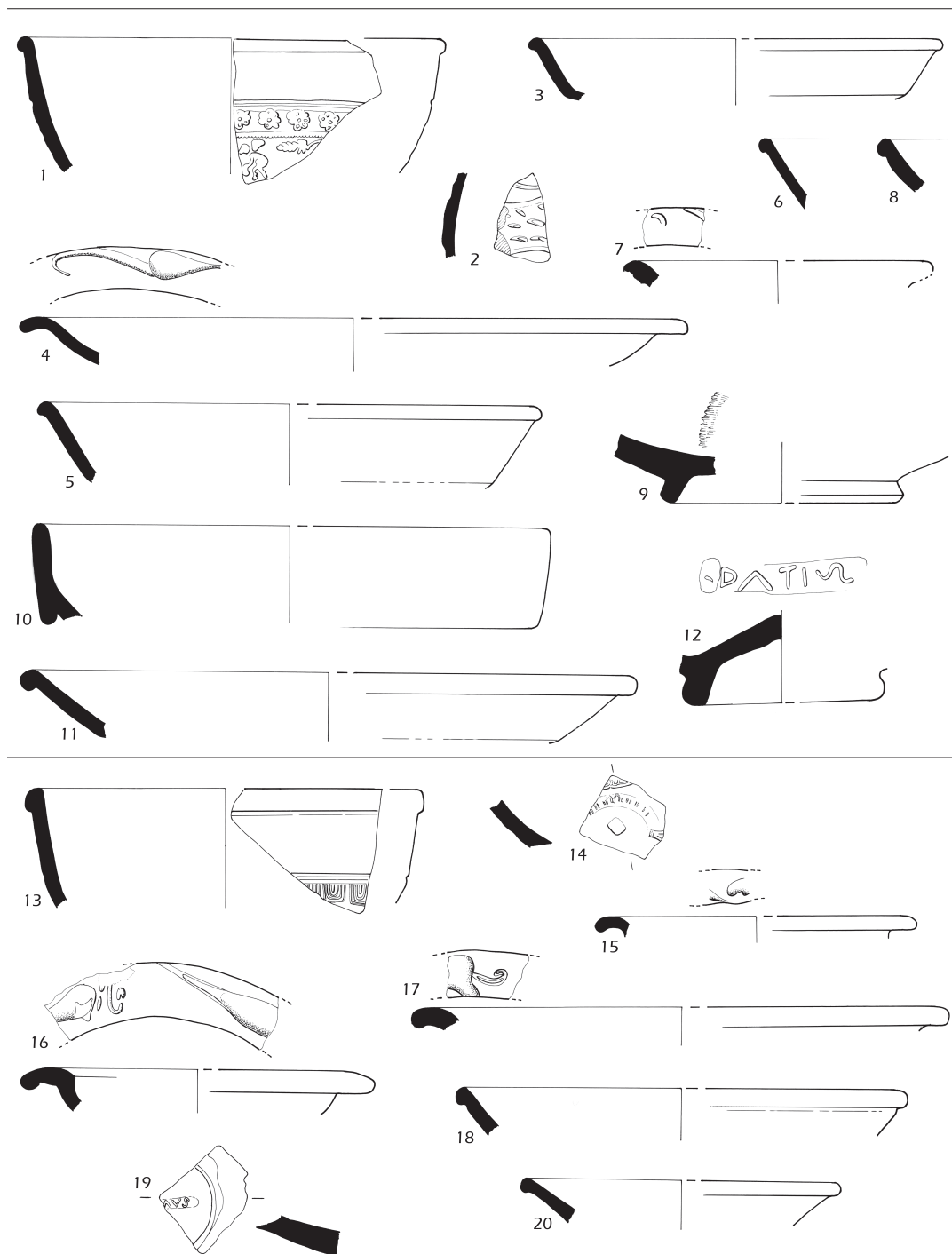
³⁰ Bird 1986.

Tabel 3: Terra sigillata als oppervlaktevondsten gevonden in Context A, Plassendale III.

La terre sigillée trouvée comme trouvailles de surface sur Contexte A, Plassendale III.

The Samian Ware found at the surface of Context A, Plassendale III.

Baksel	ZG			CG			OG			C/OG			MAI	Tot.
	<i>R</i>	<i>W</i>	<i>B</i>	<i>R</i>	<i>W</i>	<i>B</i>	<i>R</i>	<i>W</i>	<i>B</i>	<i>R</i>	<i>W</i>	<i>B</i>		
<i>Vorm</i>														
<i>Tassen</i>														
Drag. 24/25														
Drag. 27								1					1	1
Drag. 33														
Drag. 35														
Drag. 40								1					1	1
Drag. 46														
<i>Borden / kommen</i>														
Drag. 15/17														
Drag. 18														
Drag.18/31-31	1			2				1		1			3	5
Drag. 31						1							1	1
Drag. 32														
Drag. 36	1			1									2	2
Wa. 79/80														
Curle 15														
<i>Kraagkommen</i>														
Curle 21														
Drag. 38								1					1	1
Drag. 43														
Drag. 43 of 45							1						1	1
Drag. 45														
Drag. 44				1									1	1
<i>Versierde kommen</i>														
Drag. 29		1											1	1
Drag. 30														
Drag. 37								1					1	1
<i>Bekers</i>								3					1	3
<i>Onbepaald</i>		1	1	1	6			2	1				3	12
Totaal	5			12			12			1			17	30
Subtotaal	2	2	1	5	6	1	1	10	1	1	0	0		
Percentage	16,7 %			40 %			40 %			3,3 %				

- 4** De terra sigillata uit de andere contexten. Schaal 1:3, stempels 1:1:
 1-11: de losse oppervlaktevondsten van Context A
 12: terra sigillata uit een middeleeuwse veenput
 13-20: de vondsten uit de zoekseuf bij A10, Context F.
 La terre sigillée des autres contextes. Echelle 1:3, marques 1:1:
 1-11: les trouvailles de surface de Contexte A
 12: un tesson d'un puit d'extraction de tourbe (médiéval)
 13-20: les trouvailles de la tranchée à côté de la route A10, Contexte F.
 The Samian Ware from the other features. Scale 1:3, stamps 1:1:
 1-11: the surface finds of Contexte A
 12: sherd found in a medieval peat pit
 13-20: the finds of the trench near road A10, Context F.

afkomstig uit Rheinzabern, is een stukje van een dierenlichaam te herkennen (fig. 4: 2). Op een wat afgesleten wandscherf van een Oost-Gallische Drag. 37 is een versierde fries zichtbaar (fig. 4: 1). Deze vertoont geen eierlijst, maar een band van rozetten, met eronder engeltjes (*putti*), een motief dat mogelijk verwant is aan het atelier van Saturninus en Satto en uit de 2de eeuw dateert³¹. Één van de onbepaalde Zuid-Gallische stukken is mogelijk afkomstig van een Drag. 30.

De *terra sigillata* die verzameld werd in Context A kan gedateerd worden van de Flavische tijd tot de 3de eeuw met een klemtoon op de tweede helft van de 2de eeuw. Hier valt immers vooral het aantal Drag. 18/31 of 31 op (5: 16,7 %). Behalve de drie flesfragmenten zijn de andere types slechts met 1 of 2 scherven vertegenwoordigd.

2.1.3 Context F (Zoeksleuf bij A10): Romeinse horizont met afdekkend pakket (tabel 4; fig. 4: 13-20)

Hier werden 31 TS-scherven aangetroffen, namelijk 28 onversierde en 3 versierde fragmenten. Naast 6 randen (19,4 % van het totaal aantal TS) zijn 2 stukjes standring te tellen (MAI: 15). Centraal-Gallië is het best vertegenwoordigd met 17 scherven. Uit Oost-Gallië zijn 6 fragmenten te tellen, met daarnaast nog 4 twijfelgevallen uit Centraal- of Oost-Gallië. Toch zijn daarnaast ook nog 4 scherven toe te schrijven aan Zuid-Gallië.

Wat betreft de onversierde TS, zijn de borden het best vertegenwoordigd met een aantal van 8 scherven. Hierbij zijn onder andere twee Drag. 18/31R te vermelden, een Zuid- en een Centraal-Gallisch exemplaar, fragmentjes met een radstempelband. Vijf van de niet te determineren Centraal-Gallische scherven hebben mogelijk een Lezoux-baksel. Één ervan is mogelijk afkomstig van een Drag. 18/31 of 36. Een Centraal-Gallische scherf met een vermoedelijk Lezoux-baksel is dan weer mogelijk een fragment van een Drag. 18/31, 31 of 37. Het Centraal- of Oost-Gallische Curle³² 21-fragment is volledig verbrand. Een stuk standring van een Centraal-Gallische kelk of beker lijkt afkomstig te zijn van een Déchelette³³ 72.

In deze context werd slechts 1 pottenbakkersstempel gevonden, op een bodemfragment van een Centraal-Gallische Drag. 31, 32 of 36 (niet duidelijk) (fig. 4: 19). De stempel is onvolledig en vermeldt JAVS.

Slechts 3 fragmenten vertonen een versiering. De Centraal-Gallische wandscherf Drag. 37 vertoont een klein stukje eierlijst dat niet determineerbaar is (fig. 4: 13). Verder zijn er nog twee Oost- of Centraal-Gallische fragmenten Drag. 37 aangetroffen die mogelijk uit Trier afkomstig zijn. De ene scherf draagt een stukje eierlijst. Het andere fragment vertoont een onduidelijke medallionversiering (fig. 4: 14).

De TS uit Context F vertonen een gelijkaardig beeld als bij pakket Context B, zowel qua typologische samenstelling, als qua herkomstgebied en datering. Het type Drag. 18/31 of 31 (5 scherven) en Drag. 37 (3 scherven) zijn het best vertegenwoordigd. De andere types tellen slechts 1 of 2 scherven. Dit ensemble is te dateren in de tweede helft van de 2de eeuw.

2.1.4 Terra sigillata uit de andere contexten

Uit het pakket Context C kon enkel een stukje van de kraag van een Centraal-Gallische Drag. 38 gerecupereerd worden. Context D leverde slechts een Centraal-Gallisch stukje standring op. Uit de Romeinse bodemhorizont, Context E, kon een niet te determineren fragmentje van een mogelijke *terra sigillata*-scherf gerecupereerd worden.

Uit een middeleeuwse veenput dichtbij het pakket Context B kon een bodemfragment met stuk standring van een Oost-Gallische Drag. 31 ingezameld worden met de pottenbakkersstempel DATIVS (fig. 4: 12). Het is de stempel van Datus van Rheinzabern uit de Antonijnse periode (tweede helft 2de eeuw)³⁴.

2.1.5 Algemene conclusie terra sigillata

Context B, F en A leverden een betekenisvol aantal *terra sigillata*-fragmenten op die enkele conclusies mogelijk maken. De meeste *terra sigillata* is opmerkelijk goed bewaard. In totaal werden tijdens de opgravingscampagne 2000-2001 op site Plassendale III 155 scherven *terra sigillata* ingezameld met een MAI van 66.

De *terra sigillata* vertoont voor de verschillende contexten een gelijkaardig beeld. De fragmenten vertegenwoordigen telkens een aanzienlijk aandeel in het ceramieken-ensemble. Wel ligt het MAI bij de TS telkens opmerkelijk hoger, wat te wijten is aan het

³¹ Lutz 1970, 102: P12.

³² Curle 1911.

³³ Déchelette 1904.

³⁴ Ricken & Fischer 1963, 213: Kat. 5.

Tabel 4: Terra sigillata uit Context F (Zoeksleuf bij A10): Romeinse horizont met afdekkend pakket, Plassendale III.
 La terre sigillée trouvée dans la tranchée près de la route A10, Contexte F.
 The Samian Ware found in the trench near road A10, Context F.

Baksel	ZG			CG			OG			C/OG			MAI	Tot.
	R	W	B	R	W	B	R	W	B	R	W	B		
<i>Vorm</i>														
<i>Tassen</i>														
Drag. 24/25														
Drag. 27														
Drag. 33														
Drag. 35	1												1	1
Drag. 40														
Drag. 46														
<i>Borden /kommen</i>														
Drag. 15/17														
Drag. 18														
Drag.18/31-31		1		1	1		1			1			4	5
Drag. 31				1									1	1
Drag. 32														
Drag. 36	2												2	2
Wa. 79/80														
Curle 15														
<i>Kraagkommen</i>														
Curle 21										1			1	1
Drag. 38							1						1	1
Drag. 43														
Drag. 43 of 45														
Drag. 45														
Drag. 44														
<i>Versierde kommen</i>														
Drag. 29														
Drag. 30														
Drag. 37					1					1	1		2	3
<i>Bekers</i>					1	1							1	2
<i>Onbepaald</i>					9	2		2	2				2	15
Totaal	4			17			6			4			15	31
Subtotaal	3	1	0	2	12	3	1	3	2	2	2	0		
Percentage	12,9 %			54,8 %			19,4 %			12,9 %				

hoge aantal diagnostische kenmerken binnen de typologie. De Centraal-Gallische productie is dominerend terwijl de Oost-Gallische ateliers reeds in belangrijke mate aanwezig zijn. In Context A zijn beide regio's in gelijke mate vertegenwoordigd. Enkel in deze context werd een betekenisvol aantal Zuid-Gallische scherven ingezameld. De TS-fragmenten zijn in hoofdzaak afkomstig van onversierde vormen. Enkel bij Context

B vormen de versierde scherven een groot aandeel. Drag. 18/31 – 31 is in elke context de dominante vorm en verwijst naar de 2de eeuw. Ook Drag. 33 en 37 zijn in Context B goed vertegenwoordigd, maar springen er in de andere contexten niet uit. De TS-ensembles uit de verschillende contexten lijken eenzelfde oorsprong te kennen. Enkel bij Context A is er een duidelijke vermenging met ouder materiaal.

2.2 GEVERFD AARDEWERK (tabel 1, fig. 5)

2.2.1 Algemeen

Geverfde/geverniste waar is vrij zeldzaam op de site Plassendale. Het betreft gefragmenteerd materiaal dat meestal nog hard is en waarop de deklaag nog goed tot zeer goed bewaard is gebleven³⁵. De stukjes kunnen voornamelijk tot twee technieken teruggevoerd worden, namelijk Brunsting techniek b en d³⁶. Zoals gewoonlijk bij het geverniste aardewerk, behoren de herkende vormen tot de functionele groep van de drinkbekers.

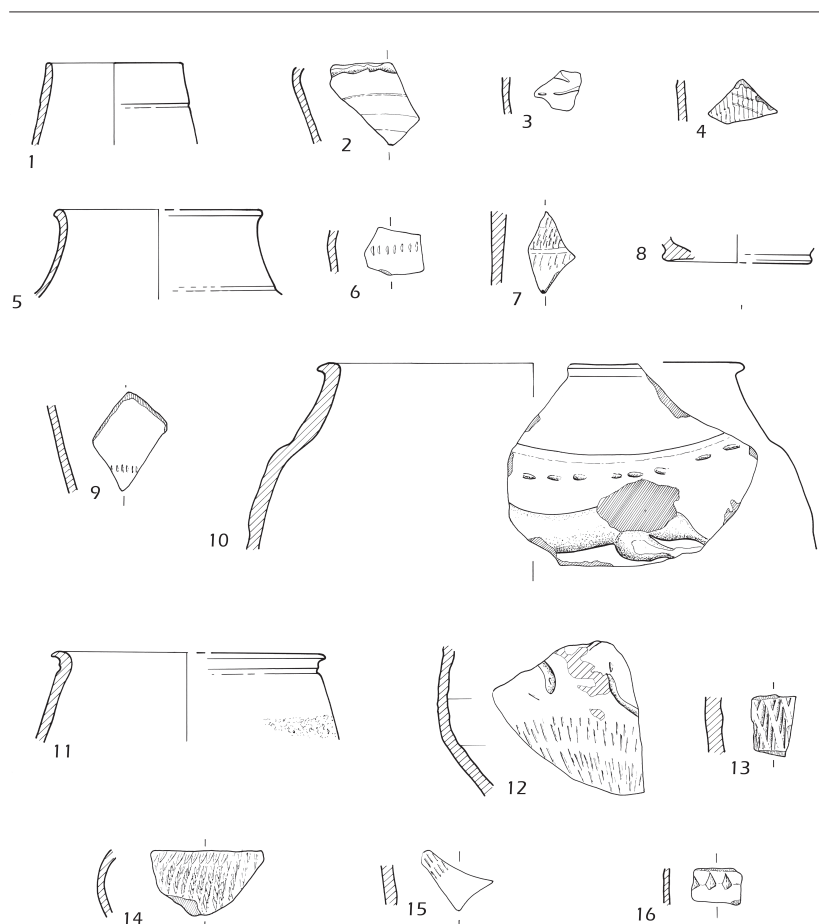
2.2.2 Context B (tabel 5; fig. 5: 1-6)

Uit dit pakket konden 12 scherven geverfd aardewerk gerecupereerd worden. Het betreft 2 rand- en 10 wandscherven, waaronder 3 met zandbestrooiing en 4 met een andere decoratie, wat neerkomt op een MAI van 5.

Slechts twee technieken worden waargenomen, namelijk Brunsting techniek b (ook techniek Niederbieber a genoemd; uit het Rijngebied met ateliers onder meer in Keulen) (fig. 5: 1-4) en d (ook Qualitätsware genoemd; uit Trier) (fig. 5: 5-6)³⁷. Techniek b van Brunsting kenmerkt zich door een witte klei waarin zeer fijne kleurloze kwartsen (> 0.5 mm) zichtbaar zijn. De potten in deze techniek werden van een donkere deklaag voorzien. Techniek d is gekenmerkt door een bruin-rood tot oranje baksel en de glanzende zwarte deklaag die op de hard gebakken klei soms een metaalachtige glans vertoont. Deze techniek werd onder meer aangewend voor de aanmaak van bekertjes type Niederbieber 33³⁸.

De randscherf van een konisch bekertje type Niederbieber 30 (Brunsting 3) kan gedateerd worden in de 2de eeuw, de periode waarin het merendeel van dit type werd geproduceerd (fig. 5: 1)³⁹. Het stukje van een beker met Karniesrand Stuart 2 (b) is wellicht ook in dezelfde tijd te plaatsen (fig. 5: 2). Productie ervan zou begonnen zijn nog vóór 100, terwijl het merendeel al verdwenen was vóór 200⁴⁰. Vondsten uit Brugge suggereren een langer voorkomen tot in de 3de eeuw⁴¹. De randscherf van een beker Niederbieber 33 (techniek d) met korte hals (fig. 5: 5) en het met een kerfbandje versierd wandscherfje van een deukbeker Niederbieber 33c (fig. 5: 6) wijzen dan weer op een datering in de

3de en mogelijk zelfs 4de eeuw⁴². Ze zijn vooral goed vertegenwoordigd in de 'horizon abandon' van de vicus van Liberchies (derde kwart 3de eeuw)⁴³.

5 De geverfde waar aangetroffen op Plassendale III. Schaal 1:3.
La céramique engobée de Plassendale III. Echelle 1:3.
The colour coated and black slipped wares found at Plassendale III. Scale 1:3.

³⁵ Aardewerk dat van een deklaag is voorzien (zoals gevernist aardewerk of *terra sigillata*) wordt in de kleiige contexten uit de kustvlakte doorgaans in 'frissere' toestand aangetroffen dan gelijkaardige stukken uit contexten in Zandig Binnen-Vlaanderen. Vermoedelijk speelt de zure zandgrond een nefaste rol in de toestand van de deklaag én ook in de cohesie binnen de klei (hardheidsverschil). Één en ander zet aan tot nadenken over (de zin van) het beschrijven van hardheid binnen aardewerkstudies.

³⁶ Brunsting 1937.

³⁷ Brunsting 1937; Binsfeld 1964; Tomber & Dore 1998, 57; Vilvorder 1999, 139-156.

³⁸ Symonds 1992; Tomber & Dore 1998, 60; Vilvorder 1999, 156 e.v. In afwezigheid van uitgebreid microscopisch en chemisch onderzoek dient gewezen te worden op mogelijke verwarring met Centraal-Gallische producten en zelfs met gevernist materiaal uit de Argonne.

³⁹ Vgl. de discussie in Haalebos 1990, 140.

⁴⁰ Haalebos 1990, 139-141.

⁴¹ Thoen 1978, 173-4.

⁴² Haalebos 1990, 142.

⁴³ Deru 1999, 375.

Tabel 5: *Overzicht van de geverfde scherven uit het pakket Context B, Plassendale III.*
 La céramique engobée de la couche Contexte B, Plassendale III.
 The colour coated ware from Context B, Plassendale III.

Baksel	Brunsting techniek b		Brunsting techniek d	
	R	W	R	W
Vorm				
Niederbieber 30	1			
Niederbieber 32b		1 +BB		
Niederbieber 33			1	
Niederbieber 33c				1
Stuart 2 (b)		1 +BB		
Type onduidelijk		5 (3 +ZB; 1 +VV)	2	
(BB barbotine-versiering) (ZB zandbestrooiing) (VV veerversiering)				

2.2.3 Context A (tabel 6; fig. 5: 10-16)

Op het terrein Context A konden in de loop van 2000 17 fragmenten geverfd aardewerk aan het oppervlak als losse vondst opgeraapt worden, waaronder 3 randscherven (MAI: 8). Hier zijn drie technieken vertegenwoordigd: Brunsting techniek a, b en d.

Twee fragmenten van Castor- of jachtbekers springen in het oog. Het betreft een randfragment van een beker Niederbieber 32b uit de 2de, mogelijk nog 3de eeuw⁴⁴ (fig. 5: 10). Een ander fragment van dit bekertype werd versierd met een combinatie van trilmesmotief en barbotine (fig. 5: 12). Een derde randscherf behoort wellicht tot het bekertype Brunsting 2a (fig. 5: 11). Al deze fragmenten werden in techniek b uitgevoerd, net als twee wandscherven met trilmes (fig. 5: 13-14), twee andere fragmenten met radstempelversiering (fig. 5: 15-16) en nog 6 wandscherven en een kleine bodem (niet geïllustreerd).

Uit techniek d vermelden we 1 wandscherf met rolstempel. Uit techniek a (witte klei, bruinrode deklaag) stammen tenslotte 2 wandfragmenten met kleikruimelbestrooiing (niet geïllustreerd). Deze laatste kunnen eventueel nog laat-Flavisch zijn.

2.2.4 Context F (fig. 5: 7-9)

In het afdekkend pakket bovenop de Romeinse horizont werden 6 geverfde wandscherven aangetroffen (MAI: 4). Het betreft fragmentjes in Brunsting techniek b waarvan 2 met zandbestrooiing en 1 met de aanzet van een veermotief. Twee exemplaren werden in Brunsting d-techniek uitgevoerd. Één van deze laatstgenoemde is een fragment van een deukbeker, waarschijnlijk een Niederbieber 33c, met aanzet van een kerfband, te dateren in de 3de eeuw.

Daarnaast werden ook 4 geverfde scherven gerecupereerd als residuele vondsten uit een middeleeuwse gracht die dit afdekkend pakket doorsnijdt. Naast Brunsting techniek b (1 wandfragment met veerversiering (fig. 5: 7)) en d (1 wandscherf van een deukbeker, mogelijk een Niederbieber 33 c, met kerfband (fig. 5: 9)) hoort één bodemstuk met oranjebruine deklaag mogelijk thuis bij techniek a van Brunsting (2de eeuw of vroeger) uit het Rijnland (fig. 5: 8). Van het vierde wandscherfje met wit baksel is de deklaag volledig afgesleten.

⁴⁴ Thoen 1978, 176-7.

Tabel 6: *Overzicht van de geverfde scherven gevonden als losse oppervlaktevondst in Context A, Plassendale III.*
 La céramique engobée trouvée sur la surface de Contexte A, Plassendale III.
 The colour coated ware found at the surface of Context A, Plassendale III.

Baksel	Br techniek a		Br techniek b			Br techniek d	
	R	W	R	W	B	R	W
Vorm							
Niederbieber 32b			1 +BB				
Stuart 2a			1 +ZB				
Stuart 2 of NB 32b?				1 +BB-RV		1 +RV	
Type onduidelijk		1+gele deklaag-ZB	4 +RV		1		
		1+roodbruine deklaag-ZB	6 +ZB				
(RV	radjesversiering)						

2.2.5 Conclusie geverfde waar

Het geheel van scherven afkomstig van geverfde bakers op de site Plassendale is voor zover we macroscopisch konden vaststellen, afkomstig uit het Rijn- en Moeselgebied. De aanwezige vormen en technieken suggereren een datering voor de aanvoer van dit materiaal in de 2de en 3de eeuw. Duidelijke importen uit de 1ste eeuw ontbreken. De gegevens *in situ* uit de verschillende contexten en de oppervlaktevondsten zijn met elkaar in overeenstemming.

2.3 TERRA NIGRA

In Context B werden slechts één rand- en twee wandscherfjes in *terra nigra* aangetroffen (MAI: 1). De randscherf is afkomstig van een fijn potje dat niet verder te determineren is (fig. 13: 1). Mogelijk betreft het een beker van het type Holwerda 58a. Uit

de andere contexten werden geen *terra nigra*-scherven gerecupereerd. Dit uiterst laag aantal scherven in *terra nigra* is enigszins verwonderlijk en in contradictie met waarnemingen op sites in het binnenland waar dit materiaal weliswaar niet massaal maar toch in zekere mate vertegenwoordigd is, en dit zowel in vroege als midden-Romeinse sites. Het algemeen gebrek aan 'Belgische Waar' in de kustvlakte werd overigens reeds eerder gesignaleerd⁴⁵ en werd toen in verband gebracht met de overwegend 'late' datering van de Romeinse bewoning in de kuststreek, met name einde 2de en 3de eeuw. Nochtans komt Noordgallische *terra nigra* zeker nog na de klassieke bloeiperiode van de Belgische Waar (ca. 20 vóór Chr.-150 AD) in ruime mate voor in meer binnenlands gelegen vondstgroepen⁴⁶. Misschien werd de rol van de *terra nigra* als fijne groep reducerend gebakken luxe-vaatwerk in de kuststreek overgenomen door de import van kwaliteitsvol Noord-Frans vaatwerk.

⁴⁵ Thoen 1978, 167.

⁴⁶ Bv. Merendree: zie De Clercq & Deschieter 2003.

3 Gewoon aardewerk

3.1 MORTARIA⁴⁷ (tabel 1, fig. 6)

3.1.1 Context B

Uit Context B konden 10 *mortaria*-fragmenten gerecupereerd worden. Het betreft 6 randscherven, 1 bodemfragment en 3 wandscherven (MAI: 6).

Vier randscherven en een wandfragment zijn uit het Rijnland afkomstig. Met uitzondering van één rand is mogelijk Soller⁴⁸ bij Keulen als herkomstgebied aan te wijzen. Het witte tot beige baksel bevat kwarts, afgeschilferde chamotte en af en toe iets dat op vulkanisch gesteente zou kunnen wijzen⁴⁹. Deze randscherven hebben een verticale rand

(hamervormig profiel) type Vanvinckenroye⁵⁰ VV 336-337 / Gose⁵¹ 451-453, te dateren vanaf het midden van de 2de eeuw tot eind 3de eeuw. Drie van de mogelijke Soller-fragmenten vertonen een groef bovenaan⁵² (fig. 6: 1-2), de andere rand niet (fig. 6: 3).

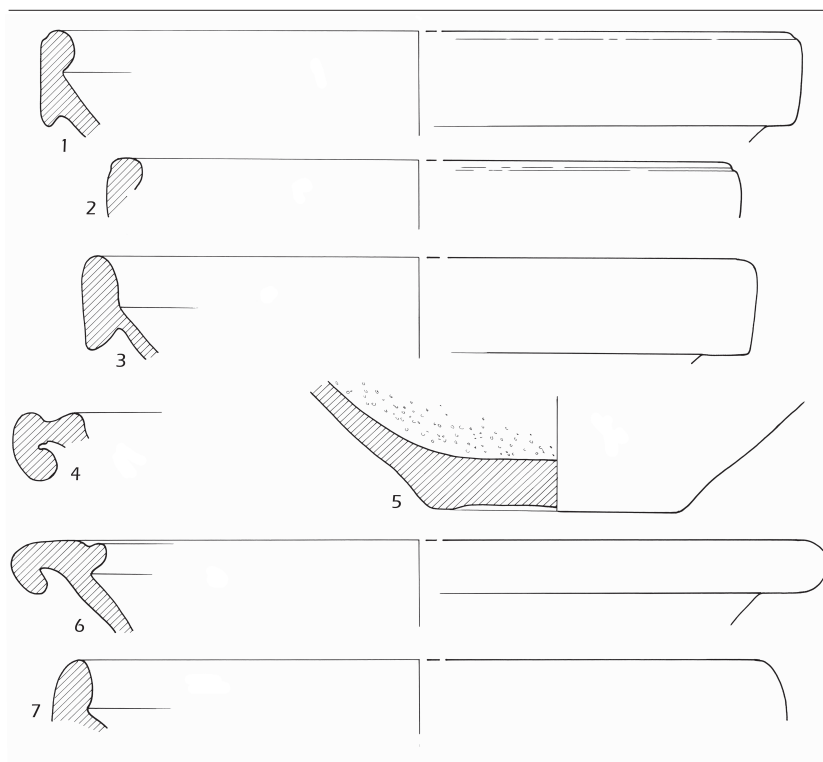
De volgende vier scherven zijn afkomstig uit de streek van Bavay. Ze vertonen een baksel met een ruw oppervlak met een lichte, geel tot oranje kleur. De oranje klei is overvloedig en homogeen gemagerd met vooral fijne kwarts (10-20 %), een beetje calciet (1 %) en zwarte inclusies (magnetiet, 1 %) en spaarzame ijzerrijke rode inclusies. De breuk is homogeen en de rasp bestaat uit kwarts en silex of rotsfragmenten⁵³. Het betreft twee randscherven van het type Stuart⁵⁴ 149 met overhangende krulrand (fig. 6: 4), waarvan één duidelijk secundair verbrand is. Verder lijkt ook de bodemscherf (fig. 6: 5) - waarop 'scoring'⁵⁵ zichtbaar is - en een schilfer met rasp, afkomstig uit deze streek in Noord-Frankrijk. Een laatste wandscherf is afkomstig van een fijne wrijfschaal. De pasta die zeepachtig aandoet, is iets fijner dan deze van Bavay, maar is mogelijk uit dezelfde streek afkomstig.

3.1.2 Context A

Enkel als losse oppervlaktevondsten werden nog enkele wrijfschaalfragmenten aangetroffen, namelijk 4 rand- en 5 wandscherven (MAI: 4). Twee randscherven zijn van het type Vanvinckenroye VV 336-337 / Gose 451-453 (fig. 6: 7). Het ene exemplaar is afkomstig uit het Rijnland (mogelijk Soller), het andere - duidelijk verbrand - is mogelijk Maaslands. De twee andere randen vertonen een horizontale overhangende rand van het type Stuart 149 (fig. 6: 6). Van de ene scherv is de herkomst onduidelijk; van de andere die volledig afgesleten is (verspoeld?) wordt een herkomst uit Bavay vermoed. Tenslotte konden hier nog 5 wandscherven gerecupereerd worden, waarvan waarschijnlijk 1 uit het Maasland en 1 uit de Rhône-vallei afkomstig is.

3.2 AMFOREN (tabel 1)

Uit pakket Context B konden vijftien amfoorwandscherven gerecupereerd worden. Deze lijken allemaal toe te behoren aan het type Dressel⁵⁶ 20, een bolbuikige olijfolie-amfoor die werd geïmporteerd uit de vallei

6 De mortaria gevonden op Plassendale III. Schaal 1:3.
Les mortiers trouvés à Plassendale III. Echelle 1:3.
The mortaria found at Plassendale III. Scale 1:3.

⁴⁷ Met dank aan Sonja Willems (VIOE) voor de identificatie van de *mortaria*.

⁴⁸ Haupt 1984.

⁴⁹ Mondelinge mededeling Sonja Willems (VIOE). Willems 2005, 40.

⁵⁰ Vanvinckenroye 1991.

⁵¹ Gose 1950.

⁵² Cf. Haupt 1984, Tafel 183.

⁵³ Willems 2000, 48. Zie ook Tomber & Dore 1998, 75: North Gaulish White Ware 4; Brulet, Dewert & Vilvorder (dir.) 2001, 123.

⁵⁴ Stuart 1962.

⁵⁵ Horizontale draailijntjes, ontstaan door de rasp: typisch voor de *mortaria* uit Bavay. Mondelinge mededeling Sonja Willems (VIOE).

⁵⁶ Dressel 1899.

van de *Guadalquivir* in Zuid-Spanje. Zeven scherven zijn aan eenzelfde individu toe te schrijven. Ze vertonen een gelaagde binnenkant (grijsbruinige kern met oranje-roze randen) en op het oppervlak is een witte engobe te herkennen wat een late datering doet vermoeden⁵⁷. Vijf andere wandscherven zijn mogelijk eveneens tot eenzelfde amfoor te rekenen. Dit geeft ons een MAI bij de amforen van 5.

De Romeinse bodemhorizont Context E leverde een amfoorwandstukje op. Het betreft een fragment van een Spaanse amfoor. Uit Context F (het pakket bovenop de Romeinse horizont in de zoekseuf langs de A10) konden twee amfoorfragmenten verzameld worden. Het betreft eveneens stukken van Spaanse amforen, met name een heel dik wandfragment en een vrij dunne scherv met een stukje van een ingekraste graffito - te klein echter voor determinatie - en de resten van een witte engobe (fig. 13: 2).

3.3 DOLIA (tabel 1)

Uit het pakket Context B konden slechts 3 *dolium*fragmenten gerecupereerd worden (MAI: 3). Het betreft een randscherf type evolutie Haltern⁵⁸ 89/Gose 358, een wandscherf met donkergrijze kern en lichtgrijs oppervlak aan buiten- en binnenzijde, en een verbrande schilfer van de rand van een *dolium* met witroze baksel.

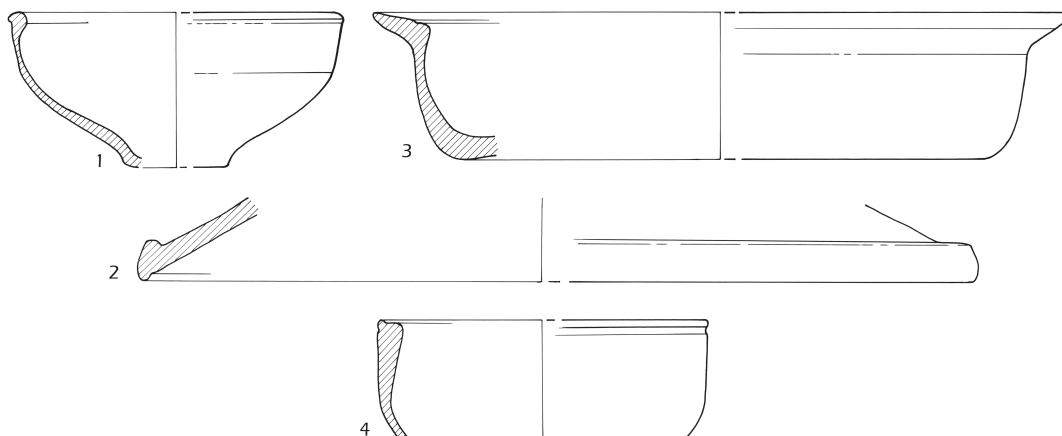
Als losse oppervlaktevondst (Context A) kon nog een randscherf van een kleine *dolium* type evolutie Haltern 89/Gose 358 opgeraapt worden (fig. 13: 3).

3.4 EIFELWAAR EN AANVERWANTE BAKSELS (tabel 1, fig. 7)

Slechts twee scherven in Eifelwaar werden aangetroffen in het pakket Context B. Het gaat om een volledig profiel van het schaaltype Niederbieber 104⁵⁹ met een roetlaag op de buitenkant (fig. 7: 1) en een dekselfragment type Niederbieber 120a (fig. 7: 2). Deze laatste is waarschijnlijk afkomstig uit Speicher.

Bij een verkenningssput op het terrein Context A werd in de Romeinse lagen een grote randscherf van een bord aangetroffen, mogelijk afkomstig uit het Eifelgebied (fig. 7: 3). Op de binnen- en buitenkant van de scherv zijn roetsporen zichtbaar. Het stuk behoort wellicht tot de groep Stuart 215, een vormgroep die op het einde van de 1ste en in de eerste helft van de 2de eeuw te dateren is⁶⁰.

In de Romeinse bodemhorizont Context E werd een randscherf van een kommetje met kleine dekselgeul gevonden (fig. 7: 4). Het vertoont een witte pasta en een donkergrijs oppervlak met duidelijke roetsporen op de buitenkant. Dit individu lijkt afkomstig te zijn uit het Maas- of Rijngebied.

7 De Eifelwaar aangetroffen op Plassendale III. Schaal 1:3.
La céramique d'Eifel récupérée à Plassendale III. Echelle 1:3.
The Eifel Ware found at Plassendale III. Scale 1:3.

⁵⁷ Persoonlijke mededeling Sonja Willems (VIOE).

⁵⁸ Loeschcke 1909.

⁵⁹ Oelmann 1914.

⁶⁰ Stuart 1962; Haalebos 1990, 169-170. Veronderstelde producties zijn gesitueerd in Heerlen, Neuss en Keulen. Het betreft dus geen 'typische' Eifelwaar.

3.5 HANDGEVORMDE WAAR (tabel 1)

3.5.1 Inleiding

Handgevormd aardewerk vormt vaak één van de in aantal goed vertegenwoordigde aardewerksoorten in een Gallo-Romeins vondstenensemble. Zeker in Menapisch gebied blijft deze groep kwantitatief significant doorheen de vroege en midden-Keizertijd, al is deze verhouding vaak chronologisch en geografisch variabel. De oorsprong van kleibehandeling, vorm en versiering ligt ongetwijfeld in pre-Romeinse - Gallische - tradities maar dit betekent ons inziens geenszins dat handgevormd aardewerk als een conservatief inheems substratum gezien dient te worden. Immers, de introductie van sommige typisch Romeinse elementen zoals bv. deksels of zelfs andere voedingsgewoonten of nieuwe pottenbakkerstradities hebben ongetwijfeld een rol gespeeld in de ontwikkeling van de vormenschat en technieken en resulteren bijgevolg ook in een zekere dynamiek in de evolutie van dit materiaal. Hoewel het onderzoek naar het 'Black-Burnished' (BB) aardewerk in *Britannia* heeft aangetoond dat deze handgevormde waar vaak geëxporteerd werd naar verder afgelegen regio's dan het productiegebied⁶¹, wordt voor Vlaanderen toch vaak verondersteld dat het in hoofdzaak handelt om producten van regionale tot zelfs lokale makelij, vervaardigd in eenvoudige veldovens en bestemd voor dagdagelijks culinair gebruik (bereiding, nuttiging van voedsel). Een snelle blik op de beschikbare informatie met betrekking tot het voorkomen van handgevormde waar in Noord-Menapisch gebied suggereert het bestaan van geografisch onderscheiden deel- of 'stijl'groepen, die zich onder meer vooral kenmerken door het zich op enkele basisvormen (kookpotten, kommen,...) enten van variaties in vorm en versiering. Deze groepen weerspiegelen misschien bepaalde culturele tradities of entiteiten en/of een economisch-geografisch gegeven. Eén van die mogelijke stijlgroepen werd eerder al omschreven als 'Kustaardewerk'⁶². Het talrijke aardewerk van de site Plassendale III opent de mogelijkheid om de kenmerken van het handgevormde aardewerk in de kustregio te bestuderen, al dient omzichtigheid aan de dag gelegd te worden met betrekking tot de omstandigheden van depositie (zie hoger).

3.5.2 Context B (fig. 8-9)

3.5.2.1 Algemeen

Op een totaal van 450 scherven met een MAI van 45 werden er 45 randscherven (10 %), 11 bodemscherven (2,4 %) en 394 wandfragmenten (87,6 %) geteld. In beide tellingen valt het forse aandeel van de handgevormde waar op. Dit is des te meer opmerkelijk gezien de overwegend late datering van de dateerbare vondsten die dit materiaal vergezellen. Dergelijk belang van het handgevormd aardewerk op Romeinse sites uit de 2de eeuw of later in Menapisch gebied werd reeds eerder geconstateerd⁶³.

3.5.2.2 Baksels en technieken

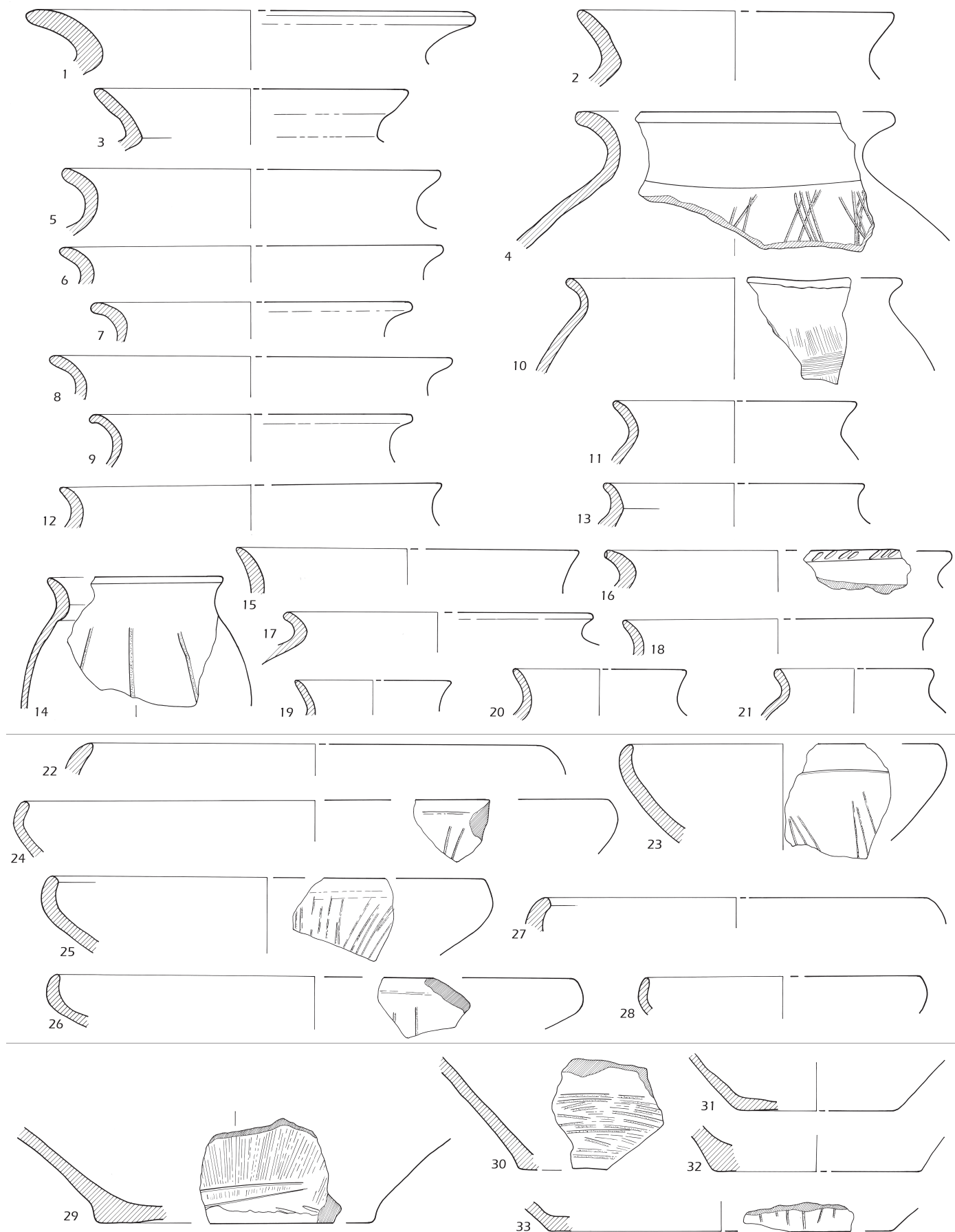
Het hard en – met uitzondering van enkele incidentele scherven – steeds reducerend gebakken aardewerk, is vervaardigd uit een relatief goed gezuiverde kwartsrijke klei, die overwegend met chamotte maar ook soms met andere mageringselementen verschaald is. Zo kunnen vier verschillende subbaksels onderscheiden worden.

Bij een eerste groep is de kwartsrijke klei overwegend gemagerd met schervengruis en/of kleikruimels, variërend van fijn tot grofkorrelig (389 scherven met MAI 32: 86,4 % van het totale aantal scherven en 71,1 % van het MAI handgevormde waar). Zes op de zeven bord/komranden, 26 op de 38 potranden en 9 op de 10 bodems hebben dit baksel. De chamotte is vrijwel altijd bleekgrijs tot witgrijs en grof (soms > 3 mm) in grote potvormen, en fijner in kleine potvormen. Soms werd ook sporadisch organisch materiaal aan deze ceramische magering toegevoegd (tweede groep), al gebeurde dit nooit in grote hoeveelheden en bleef de 'chamotte' de overhand houden (42 scherven met MAI 9: 9,3 % van het totale aantal scherven en 20 % van het MAI handgevormde waar). Een derde bakselgroep vertoont een grovere kwartsrijke component (14 scherven met MAI 3: 3,1 % van het totale aantal scherven en 6,7 % van het MAI handgevormde waar) en bevat vrijwel geen zichtbare andere verschalingsselementen. Mogelijk werd zeezand aan deze klei toegevoegd. Bij een heel beperkt laatste groepje scherven kan behoudens schervengruis- of kleikruimelmagering ook toevoeging van schelpdeeltjes onderscheiden worden (4 scherven met MAI

⁶¹ Gillam 1957; Farrar 1973; Holbrook & Bidwell 1991; Tyers 1996; Tuffreau-Libre, Mossman-Bouquillon & Symonds 1995.

⁶² Thoen 1978.

⁶³ Zie bv. de sites van Merendree, Koudekerke, Ellewoutsdijk: De Clercq 2005b.

- 9** *De handgevormde waar uit het pakket Context B:*
 - *De verschillende versieringspatronen. Schaal 1:3.*
 - *Foto van de handgevormde scherf met bladmotief. Schaal 2:3.*
 La céramique modelée de la couche Contexte B:
 - *Les différents patrons de décoration. Echelle 1:3.*
 - *Photo du tesson de céramique modelée avec motif végétal. Echelle 2:3.*
 The hand-made ware from Context B:
 - *The different decoration patterns. Scale 1:3.*
 - *Picture of the hand-made sherd with vegetal motif. Scale 2:3.*

- 8** *De handgevormde waar uit het pakket Context B: de randscherven en de bodems. Schaal 1:3.*
 La céramique modelée de la couche Contexte B: les bords et les fonds. Echelle 1:3.
 The hand-made pottery from Context B: the rims and bottoms. Scale 1:3.

1: 0,9 % van het totale aantal scherven en 2,2 % van het MAI handgevormde waar). Dit lijkt enerzijds evident gezien de ligging van de site bij de kust. Anderzijds kan ook de import van dit aardewerk uit Noord-Frankrijk of zelfs Engeland niet uitgesloten worden⁶⁴. Binnen deze grootste groep scherven uit het pakket Context B kan geen relatie worden gelegd tussen specifieke vormen en verschalingswijzen, al wordt grove chamotte vooral in grote potvormen aangetroffen, en fijne in kleinere. Dat de meeste potscherven alleen met schervengruis gemagerd zijn, is mogelijk te correleren met de functie als kookpot en zijn resistentie tegen de hitte.

De meerderheid van de scherven is als gevolg van de reducerende bakking donker grijs tot zwartgrijs van kleur, en dit zowel in de kern als op het oppervlak. De meeste potten zijn duidelijk na- of bijgedraaid op een traaglopende schijf. Bij de kookpotten is dit goed te merken ter hoogte van de rand. Meestal zijn de buitenwanden geëffend of geglad. Een groot aantal scherven vertoont roetsporen aan de buitenzijde. Opmerkelijk is het donkerbruine residu dat op 24 wand-scherven aan de binnenzijde vastgesteld is. Mogelijk is dit een residu van gebruik of het resultaat van het intentioneel aanbrengen van een laag die de resistentie tegen hitte en de ondoordringbaarheid van de pot verhoogde⁶⁵. Op 8 exemplaren hiervan is deze zelfs op de buitenkant van de scherf te zien. Betreft het hier een restant van een beschildering of hebben we hier enkel te maken met inwerking van organisch materiaal? Het voorkomen van donkere sliblagen op kookpotten werd onder meer ook opgemerkt op sommige BB-1 potten⁶⁶.

Van de 394 wand-scherven zijn 135 exemplaren versierd met een of ander decoratiepatroon (scherven met gladdingsvlakken niet inbegrepen). Daarnaast dragen ook 3 potranden een decoratie. Dit zorgt voor 138 versierde scherven op een totaal van 450 handgevormde scherven (30,7 %). Bijna alle randscherven werden geglad. Hoewel niet onbekend op sites uit het binnenland van Zandig Vlaanderen, waar glacering vooral op de rand en in netvormige patronen op het potlichaam voorkomt, blijkt het veelvuldig gladden/glaceren of polijsten een heel gebruikelijk verschijnsel te zijn bij het handgevormd gebruiksaardewerk uit Plas-sendale en wellicht ook voor het noordelijk kustgebied. Vaak vertonen de patronen veel verwantschap met de Black-Burnished Ware

(BB 1 en 2), geproduceerd aan de Engelse kanaalkust (bv. Pool Harbour, Zuid-Oost-Dorset, cf. verder).

3.5.2.3 Vormen

Vooral aan de hand van de randscherven zijn duidelijk drie vormcategorieën te onderscheiden in het handgevormde aardewerk. Het betreft (kook)potten, borden/kommen en voorraadpotten. De (kook)potten vormen met 39 randscherven de grootste groep (39 individuen, goed voor een MAI van 86,7 % ten opzichte van MAI handgevormde waar en 34 % ten opzichte van MAI Context B. Een tweede groep zijn de borden of kommen, vertegenwoordigd door 6 randscherven (6 individuen goed voor een MAI van 13,3 % tov MAI handgevormde waar en 5,2 % ten opzichte van MAI Context B). Het onderscheid tussen beide vormen is vaak niet duidelijk door de fragmentatiegraad. Slechts 1 randscherf kunnen we bij de voorraadpotten thuisbrengen.

(KOOK)POTTEN (fig. 8: 1-21, 9)

Op basis van de randprofielen zijn zowel grote en zware als fijnere (kook)potvormen te onderscheiden. Doordat enkel kleinere fragmenten gevonden werden en geen volledig profiel voorhanden is, kunnen geen onderverdelingen gebeuren op basis van het volledige profiel en de grootte, en worden deze individuen dan ook allemaal samen besproken. Het kan echter niet 100% uitgesloten worden dat sommige van deze randen tot open vormen zoals kommen behoren.

De beschikbare vormen wijzen er op dat de kookpotten een bol- tot eivormig lichaam hadden en een eenvoudige, naar buiten gebogen rand, een vorm die in de kustvlakte eerder reeds werd vastgesteld⁶⁷ en die ook in de Leie-Schelde-regio⁶⁸ en andere Noord-Menapische gebieden als voornaamste kookpottype geldt. De overgang van rand naar hals vertoont in sommige gevallen een uitgesproken hoekig, geknikt verloop. Sommige randen zijn zelfs opvallend lang uitgewerkt, de lippen kunnen spits toelopen of eenvoudig afgerond zijn. Hals en lip werden vaak gepolijst, de lip werd zelden versierd. De bodems werden doorgaans goed afgezet. Het potlichaam zelf was vaak versierd met kamstrepen en gladdingslijnen. Sommige randvormen zijn vrij

⁶⁴ Zie bv. Belot & Canut 1994, 24 e.v.

⁶⁵ Skibo 1992.

⁶⁶ Het gaat om zgn. South-Western BB1. Zie Holbrook & Bidwell 1991, 114 en fig. 34-35: vorm 32.1.

⁶⁷ Cf. Kookpot Type 2 Thoen: Thoen 1978, 180, 182.

⁶⁸ Vermeulen 1992, 108, 107: fig. 55A: 1A en 1B.

dunwandig (ca. 5 mm) en behoren wellicht tot kleine potvormen met naar buiten gebogen, uitstaande rand. Op de kookpotten was gladding blijkbaar een evidente afwerkings-techniek. Alle potranden, met uitzondering van slechts enkele individuen, vertonen een volledige of gedeeltelijke gladding van het oppervlak aan binnen- en buitenzijde. Bij de ene rand lijkt deze al wat beter uitgevoerd dan bij de andere⁶⁹. Bij de meeste stukken is er echter een volledige gladding van de binnenkant van de rand, namelijk van de randtop (de lip) tot aan de overgang of de knik met het potlichaam. Aan de tegenoverliggende buitenzijde ontbreekt de gladding meestal. Verschillende potranden vertonen echter, al dan niet vaag, een gladdingsband op en rond de overgang van de rand naar het potlichaam, met andere woorden op de hals en de schouder. Op de tegenoverliggende zijde aan de binnenzijde (cf. hoger) ontbreekt dan net polijsting. Er is hier dus een soort verspringing, een afwisseling in de aanwezigheid van de gladdingsband vast te stellen. Wellicht kan het randgladden in verband gebracht worden met functionele aspecten zoals de kleinere kans tot vastkleaving van voedselresten bij uitgieten of het vergemakkelijken van het roeren in de pot. Op enkele stukken werden overigens slijtagesporen aan de binnenzijde van de rand vastgesteld.

Slechts 1 rand is bovenaan op de lip van spatelindrukken voorzien (fig. 8: 16). Dit contrasteert sterk met de traditie uit het gebied ten noordwesten van Gent waar vingertop- of spatelindrukken vrijwel standaard zijn op deze functionele vorm.

Het potlichaam zelf is wel heel vaak versierd. Zowel gladdingslijnen als kam-/borstelstreken blijken populaire versieringsmotieven te zijn. Wat het oppervlak betreft van het potlichaam kunnen twee vormen van gladding worden onderscheiden. Enerzijds komt gladding van het oppervlak voor in zonaal of patroonvormig verband, terwijl anderzijds enkele wandfragmenten aantonen dat sommige individuen geheel of over een grotere oppervlakte geglad werden.

Vaak (op 28 scherven) gaat het om gladdingsbanden, bestaande uit enkele parallelle

lijnen, die elkaar kruisgewijs snijden en een soort netvormig patroon vormen. Soms betreft het echter ook gewoon parallelle gladdingslijnen of willekeurig kruisende lijnmotieven of zelfs ingegladde kruismotieven (fig. 9: 1-16). De gladdingslijnen vinden vaak hun oorsprong aan de onderkant van de gladdingsstrook die zich rond de overgang van de rand naar de hals naar het potlichaam bevindt, en verspreiden zich vanaf daar al of niet in een consequent patroon over het potlichaam. Een opmerkelijk gladdingspatroon betreft de korte, horizontale gladdingsstrepen die zijn aangeduid vanaf de bodem tot op zo'n 5 cm hoogte.

Één uitzonderlijk motief is de gladding in een bladmotief op een fragment van een knobbelpot (fig. 9: 20). Dit motief werd ook al in Oudenburg in de jaren '60 aangetroffen op de burgerlijke nederzetting uit het Hoge Keizerrijk⁷⁰ en is tot op heden zonder parallel op andere sites in de kustvlakte en verder in het binnenland. Het herinnert echter vaag aan versieringspatronen op Black-Burnished aardewerk uit Zuidoost-Dorset⁷¹.

Een andere veel voorkomende versiering zijn de kam- en borstelstrepen/-streken (op 77 scherven: 55,8 % van de versierde scherven; 17,1 % van alle handgevormde scherven) (bv. fig. 9: 17). Doordat we deze slechts kunnen vaststellen op kleine wandfragmenten, is het meestal niet mogelijk om uit te maken of het kam- of borstelstreken betreft. Één bodemscherf illustreert dat deze versiering soms werd aangebracht tot aan de aanzet van de bodem. De kam-/borstelstreekversiering wordt in verschillende patronen aangetroffen. Op de meeste scherven, namelijk op 66 stuks, komen de borstelstreken in één richting voor. Drie maal werd vastgesteld dat borstelstreken boven elkaar werden aangebracht, zodat een raster- of netvormig motief ontstaat. Op twee scherven komt deze versiering voor in vlakken die elkaar schuin snijden⁷².

Verder komt ook een combinatie van deze twee versieringsmotieven voor. Op 5 scherven konden gladdingslijnen vastgesteld worden in combinatie met de kam-/borstelstreken (bv. fig. 9: 18-19). De gladdingslijnen zijn bovenop de streken aangebracht. Zowel parallelle gladdingslijntjes kort bij elkaar als kruisende lijntjes in een rasterpatroon komen voor.

Tot slot kunnen nog de twee wandscherven vermeld worden die elk een knobbel dragen. Het zijn greepelementen van een

⁶⁹ We moeten er wel rekening mee houden dat het ene oppervlak wat meer afgesletten kan zijn dan het andere.

⁷⁰ Creus 1975, 13: fig. 1. Hier bestempeld als 'waarschijnlijk middeleeuws' maar zonder twijfel Romeins handgevormd aardewerk.

⁷¹ Holbrook & Bidwell 1991: fig. 29, 26.1.

⁷² Ook voorkomend in de Leie-Schelde-regio: Vermeulen 1992, fig. 58: 2.

kookpot of fragmenten van de zgn. *knobbelpotten*, een in de kustvlakte reeds eerder opgemerkte vorm (fig. 9: 20-21)⁷³. De ene scherf past nog net aan het wandfragment met ingeglad bladmotief (fig. 9: 20).

Opvallend is de afwezigheid van indrukken op de schouder en van groeven/golflijnen⁷⁴, een versieringstraditie die in het Scheldebekken en het gebied ten noordwesten van Gent veel voorkomt op handgemaakte kookpotten.

BORDEN (fig. 8: 23-28)

De zes borden zijn typologisch uniform. Ze zijn allemaal van het type met schuine wand en eenvoudig naar binnen gebogen rand met afgeronde of afgevlakte lip. Deze borden zijn duidelijk nagedraaid of bijgedraaid. Dit bordtype is vrij courant binnen het gamma handgevormd aardewerk in Zandig- en Kust-Vlaanderen. Op alle borden is gladding aanwezig. Bij één fragment bemerken we aan de binnenkant van de scherf, namelijk vanaf de knik, een gepolijst vlak. De borden waren waarschijnlijk steeds aan de binnenzijde vanaf de knik volledig geglad. Verder lijkt ook een gladdingsband op de rand een herhaaldelijk fenomeen te zijn geweest. In één geval is deze band duidelijk van een zwarte deklaag (hars?) voorzien. De versiering op de borden beperkt zich verder tot gladdingsbanden en -lijntjes. Op 4 fragmenten konden deze onderscheiden worden. Opmerkelijk is dat deze gladdingslijntjes zich bevinden aan de buitenkant van de borden. Op enkele stukken zijn vanaf de knik fijne, min of meer parallelle gladdingslijnen waarneembaar. De bodemscherven met op de wand enkele verticale, fijne gladdingslijntjes tonen aan dat deze versiering tot aan de knik met de bodem doorliep. Deze versiering vangt dus aan in de gepolijste randzone en sluit aan op de gepolijste bodem. Het gladden van borden aan de binnenzijde komt frequent voor, althans in de totaliteit van de binnenzijde en op de rand. Het werd onder meer vastgesteld in een 1ste-eeuwse context in Oostwinkel⁷⁵ en in een 3de-eeuwse context in Velzeke⁷⁶. Het zonaal polijsten in stroken of straalvormige motieven, of het aanbrengen van een gepolijste band op een gepolijst oppervlak is daarentegen een veel minder frequent vastgestelde traditie in Noord-Menapisch en zelfs Noord-Nervisch gebied. Het roept wel parallellen op met de Engelse Black-Burnished

traditie, waar borden met zonale en patroon-gebonden polijsting op binnen- en buitenzijde wél veelvuldig geproduceerd werden⁷⁷.

VOORRAADPOTTEN

Slechts 1 randscherf kan wellicht als een fragment van een voorraadpot herkend worden (fig. 8: 22). Het gaat om een eenvoudige, naar binnen gerichte en spits toelopende rand. Vormelijk roept dit type parallellen op met het *dolium*-type evolutie Haltern 89. Op de rand van de voorraadpot zijn op de buitenkant nog sporen van gladding aanwezig. Mogelijk gaat het hier om een gladdingsband van zo'n 1,5 cm vanaf de top van de rand, maar de scherf is te klein om dit met zekerheid te kunnen stellen.

Tot slot dienen we 12 bodemscherven te vermelden (fig. 8: 29-33). De bodems zijn allemaal eenvoudig vlak. Vaak zijn ze scherp afgesneden.

3.5.3 Handgevormde waar uit de andere contexten

3.5.3.1 Context C

Uit dit pakket konden 1 randscherf en 4 handgevormde wandfragmenten gerecupereerd worden (MAI: 1), waarvan één met een gladdingsvlak en een andere met kam-/borstelstreepversiering. Een derde fragment vertoont verticale gladdingslijntjes dicht bij elkaar. De rand is afkomstig van een klein kommetje.

3.5.3.2 Context D (fig. 10: 1-7)

Uit dit profiel met vermoedelijk verplaatst Romeins materiaal dat zich bevindt in lenzen, schuine gelaagdheden en pakketten zijn in totaal 27 scherven in handgevormd

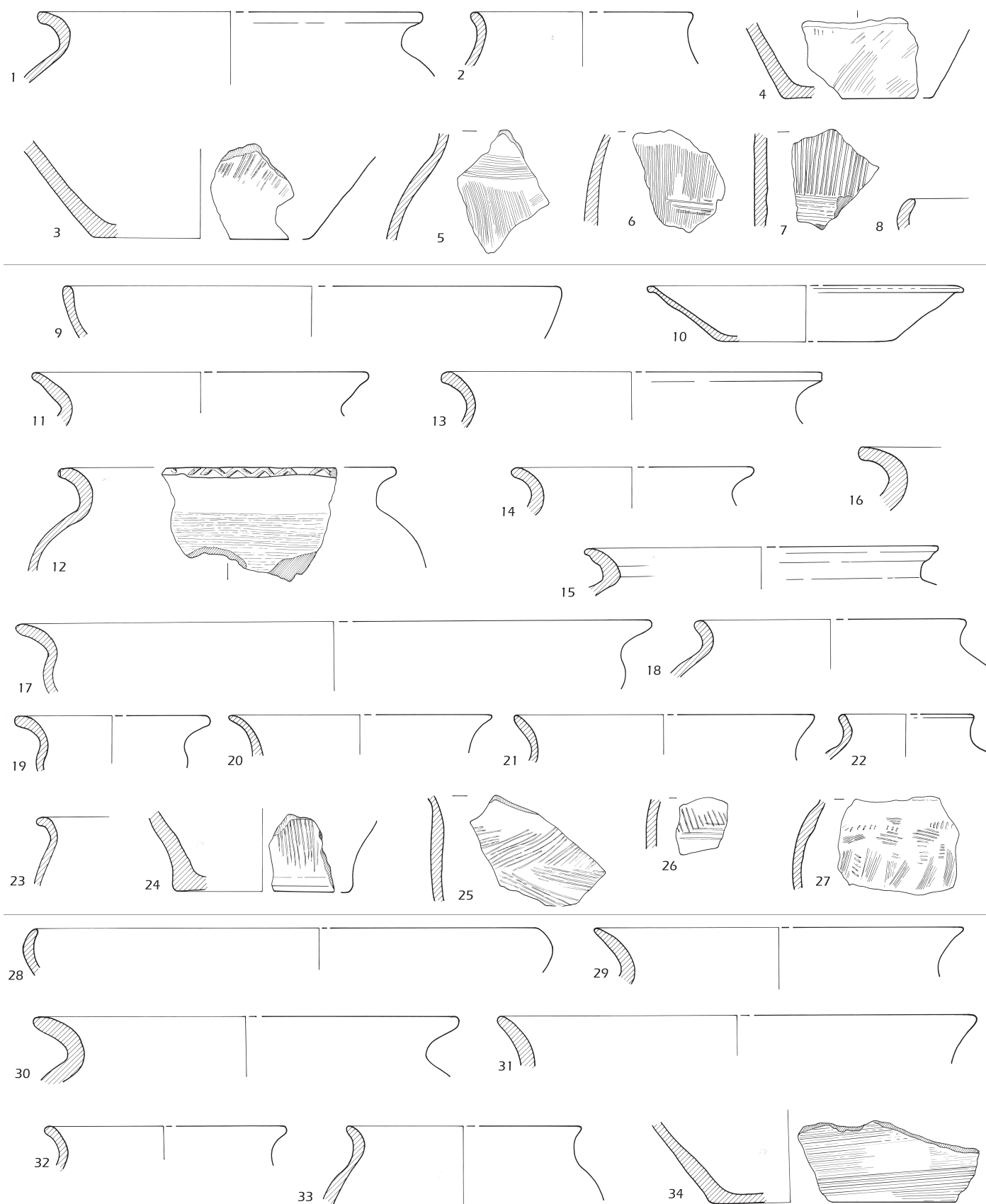
⁷³ Gedraaide variant: Thoen, 1978: LOK type 9. Zie ook: Hollevoet 1989: fig 8: 14-15. Het voorkomen van knobbels en grijpelementen is niet uitzonderlijk op het handgevormd aardewerk en zelfs op sommige gedraaide vormen in Menapisch en Nervisch gebied: Herbin 2002. Verder noordelijk langs de kust, met name in het zuidelijk Maasmondingsgebied onmiddellijk ten noorden van het Menapisch gebied, komen knobbelpotten ook voor in het repertorium 'inheems aardewerk': Döbken 1992: afb. 26-8.

⁷⁴ Vermeulen 1992, 109-111.

⁷⁵ De Clercq 2005a.

⁷⁶ Deschieter & De Mulder 1999, 168.

⁷⁷ Zie bv. South-East Dorset BB1 types 51-59: Holbrook & Bidwell 1991: fig. 32.

10 De handgevormde waar uit de andere contexten van Plassendale III. Schaal 1:3.

La céramique modelée des autres contextes de Plassendale III. Echelle 1:3.

The hand-made pottery from the other features at Plassendale III. Scale 1:3.

aardewerk gerecupereerd. Dit aantal omvat 2 randen, 4 bodemfragmenten en 21 wandfragmenten (MAI: 2). Zowel grof- als fijngemagerde harde baksels met chamotte komen voor. Er konden slechts 2 potranden worden gerecupereerd. Één randscherf vertoont de gebogen, vrij lange, schuin uitstaande basisvorm met een geblokte lip (fig. 10: 1). Een andere vorm is een fragment van een kleiner potje en heeft een korte, nauwelijks uitstaande rand (fig. 10: 2). Slechts enkele scherven vertonen gladding. Één randscherf draagt een gladding op de hals en op één wandscherf is een gepolijste band te onderscheiden (of een band met donkere kleurstof). Opmerkelijk is de gladding van de binnenzijde van een bolle wandscherf. Op 7 wandscherven en 2 bodemfragmenten zijn kam-/borstelstrepen te onderscheiden (fig. 10: 3-7). Op drie wandscherven zijn die in twee richtingen aangebracht (fig. 10: 5-7). Een aantal scherven vertoont nog duidelijke roetsporen. De 3 bodemfragmenten zijn vlak en scherp afgesneden. Enkel één bodemstukje heeft een licht afgezette bodem.

3.5.3.3 Losse oppervlaktevondsten Context A (fig. 10: 9-27)

Er werden in totaal 248 handgevormde scherven gerecupereerd: 21 randscherven, 3 bodemscherven en 225 wandfragmenten (MAI: 21).

Qua baksel en techniek sluiten deze stukken aan op die uit het pakket Context B. De meeste scherven getuigen eveneens van een harde bakking en chamotte blijkt ook hier de voornaamste verschralling te zijn. Een 40-tal scherven hebben wel een gevlamd uiterlijk met oxiderende vlekken, die mogelijk het resultaat zijn van een misbakking, een toevallige luchttoevoer in de waarschijnlijk eerder eenvoudige veldoven of een secundaire verbranding. Vele wanden getuigen wel van slijtage, een aanduiding dat het hier waarschijnlijk verplaatst materiaal betreft. Het oppervlak is duidelijk geëffend maar gladdingsvlakken zijn niet aangetroffen op rand of hals. Enkele scherven vertonen roetsporen.

Op vormelijk vlak vertoont het materiaal eveneens grote gelijkenis met dat van Context B. Behalve 1 randje van een fijn bord met eenvoudig rechtstaande, licht verdikte rand (fig. 10: 9) en het volledige profiel van een opmerkelijk fijn schaalpje⁷⁸ (fig. 10: 10),

worden enkel (kook)potranden onderscheiden (fig. 10: 11-23). Deze hebben allemaal een eenvoudig uitstaande rand.

De voornaamste decoratie is hier de kam-/borstelstreekversiering. Deze wordt op 47 scherven vastgesteld: 46 wandscherven en 1 randscherf. Op de meeste scherven (41) zien we deze in één richting. Vier scherven tonen snijdende streekvlakken, die een vlechtmotief weergeven (fig. 10: 25-26). Op één scherf bemerken we verschillende vegen boven elkaar (fig. 10: 27). Op slechts 2 kleine wandscherven kunnen enkele gladdingslijntjes worden onderscheiden. Twee wandfragmentjes dragen een klein knobbelkje. Één randscherf is op de lip voorzien van een zigzaggend spatelindrukmotief (fig. 10: 12). Het potlichaam draagt een horizontale kam-/borstelversiering.

De borden zijn hier niet vertegenwoordigd. In dit ensemble onderscheiden we slechts 3 bodemscherven. Twee ervan tonen een vlakke, afgesneden bodem. Een derde fragment is wat meer rudimentair en licht afgezet.

3.5.3.4 Context E

Uit de Romeinse horizont konden 13 handgevormde scherfjes gerecupereerd worden. Twaalf hiervan werden aangetroffen in de eerste 30 m na de aanvang van deze horizont. Slechts 1 werd gevonden op zo'n 110 m van het begin. Het betreft slechts 1 randscherfje, namelijk een naar binnen geplooid afgerond randje van een kommetje (fig. 10: 8). De andere scherven zijn allemaal wandfragmenten. Twee ervan hebben een kam-/borstelversiering. Uit het afzettingspakket bovenop deze Romeinse horizont kon ook nog 1 handgevormd wandscherfje gerecupereerd worden. Qua baksel manifesteert zich hier eenzelfde beeld als bij de vorige ensembles.

3.5.3.5 Context F (fig. 10: 28-34)

In deze context zijn in totaal 111 handgevormde scherven gerecupereerd met een MAI van 13. Slechts 1 handgevormde scherf werd gerecupereerd uit de Romeinse horizont zelf.

Ook hier zijn vooral de harde baksels met schervengruisverschralling vertegenwoordigd. De drie andere soorten baksels zijn wel aanwezig. Met 93 fragmenten met een

⁷⁸ Parallelen voor deze vorm konden we niet in de literatuur terugvinden.

MAI van 8 vormt het chamotte-baksel dus de grootste groep. Bij vijf scherven (MAI: 1) is organisch materiaal extra bijgevoegd. Schelpdeeltjes als verschrallingselement kon slechts bij één fragment vastgesteld worden, en het in hoofdzaak kwartsrijk baksel is met 12 fragmenten met een MAI van 4 vertegenwoordigd.

Enkele scherven zijn wel sterk afgesleten. Een klein aantal wandfragmenten vertoont oxiderende plekken en 1 oranje-kleurige randscherf lijkt volledig oxiderend gebakken, waarschijnlijk eerder een misbakking. De wanden zijn overwegend geëffend maar glacering komt, op de vage restanten op één rand na, niet voor (afgesleten?). Enkele scherven vertonen roetsporen. De verwantschap met het handgevormd materiaal uit Context B is duidelijk.

Er zijn 14 randscherven geteld, namelijk 2 komranden en 12 (kook)potranden. Verder gaat het om 3 bodemscherven en 83 wandfragmenten. Één rand heeft een eenvoudige naar binnen geplooid, spits toelopende rand (fig. 10: 28). De andere 12 randen zijn afkomstig van (kook)potten met een eenvoudige, uitstaande rand. Één individu vertoont een eenvoudig naar buiten geplooid, spitse, lange rand (fig. 10: 29). De andere randen hebben allemaal de gebogen, uitstaande, lange basisvorm. Op slechts 12 wandscherven kan één of andere versiering onderscheiden worden. Het betreft vooral kam-/borstelstreepversiering (op 9 scherven), meestal nog slechts vaag zichtbaar en slechts in één richting opgemerkt. Op 3 wandfragmenten zijn gladdingslijntjes aangebracht. Geen enkele randscherf draagt een versiering. De 3 bodemscherven zijn vermoedelijk afkomstig van kookpotten; ze zijn alledrie vlak en afgesneden.

3.5.4 Samenvatting handgevormde waar

Het handgemaakt of traag gedraaid aardewerk uit de site Plassendale vormt, alhoewel verstoken van een éénduidige tafonomie, een boeiend en kwantitatief belangrijk geheel dat toelaat om deze aardewerkgroep als fenomeen op zich te bestuderen en het te duiden in z'n bredere materiaaltechnische context. Technisch valt de overwegend verzorgde afwerking en goede bakking op. Minstens 4 bakselgroepen konden onderscheiden worden; daarbij is de verschralling met kleikruimels en/of schervengruis - al of

niet in kleine mate aangevuld met organisch materiaal - de voornaamste. De sporadische verschralling met schelpen is in een kustregio geen verwonderlijk gegeven, al dient ook rekening gehouden te worden met eventuele import van andere kustregio's of met het gebruik van kleien die fossiele schelpen bevatten (bv. uit Noord-Frankrijk). Dit zou door verder onderzoek moeten geanalyseerd worden. Typologisch bestaat het ensemble vooral uit kookpotten en borden/kommen; aardewerk dat dus zowel met de bereiding als de consumptie van voedsel dient in verband gebracht te worden. De kookpotten zijn van het eenvoudig eivormig tot bolrond type met naar buiten omgeslagen rand dat eerder al in de kustvlakte maar ook op vele plaatsen in het Menapische en Noord-Nervische binnenland werd opgemerkt. Er zijn echter een aantal factoren die deze kookpotten onderscheiden van verwante vormen uit het binnenland. We vermelden in deze context onder meer het voorkomen van opvallend langere randen, het soms hoekig afgezet zijn ervan ten opzichte van de binnenwand van het potlichaam en het ontbreken van lipversiering. Polijsting en gladding/glacering lijken in grote mate en intensiteit voor te komen. Randpolijsting is recurrent, ook meer binnenlands, maar het grote aantal en de diversiteit van de verschillende gladdingspatronen is eerder typisch voor het materiaal uit Zandvoorde. Hetzelfde geldt eigenlijk ook voor de borstelstreken/kamstrepen die in opvallend grote mate voorkomen en enigszins herinneren aan de oppervlaktebehandeling van kurkurnen (vroeg-Romeins) of zelfs van aardewerk uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse periode.

Zowel vormelijk als decoratief lijkt deze pottenbakkerstraditie, hoewel duidelijk geworteld in continentale tradities, voor een deel aansluiting te vinden bij de Black-Burnished traditie aan de andere zijde van het kanaal, zij het niet exact imitatief dan wel in de manier van versieren (polijsting in patronen op borden, netvormige decoratie op kookpotten) en bv. ook in het ontwikkelen van sommige randprofielen (langer, hoekig afgezet ten opzichte van de binnenwand). Een gelijkaardige (wederzijdse?) beïnvloeding van het BB-aardewerk op het lokaal gemaakte handgevormde aardewerk van continentale kustsites werd eerder reeds in Noord-Frankrijk en Normandië opgemerkt⁷⁹. Wat één en ander chronologisch te betekenen heeft, is een andere vraag. Gegeven het niet gesloten

⁷⁹ Tuffreau-Libre, Mossmann-Bouquillon & Symonds 1995, 108.

karakter van de contexten (zie hoger) en het voorkomen van een beperkte residuele ruis tussen het goed dateerbaar importmateriaal kan het niet ten volle uitgesloten worden dat we hier met een deels diachronisch beeld geconfronteerd worden, waarbij minstens een deel van het materiaal ouder is dan de gemiddelde ouderdom die uit de dateerbare aardewerkgroepen blijkt (tweede helft 2de - begin tot eerste helft 3de eeuw, vooral gebaseerd op Context B). Toch blijkt dit materiaal technisch en typologisch beter ontwikkeld te zijn dan dat uit enkele Flavische of vroeg 2de-eeuwse lagen, gevonden in Zeebrugge, waar grote open vormen en bv. het besmijten en het aanbrengen van vingertopversiering nog veelvuldig voorkomen⁸⁰. Ook het 1ste-eeuws ensemble uit Varsenare dat gekenmerkt wordt door wijdmondige potten met vingertopindrukken op wand en rand wijkt duidelijk af van dat van Plassendale⁸¹. Typisch 1ste-eeuwse reminiscenties ontbreken waardoor we het ensemble van Plassendale in de 2de of 3de eeuw willen dateren. Het fragmentaire karakter van het materiaal spreekt een primaire depositie tegen. Wellicht heeft de fragmentatie van het handgemaakt aardewerk veeleer te maken met een combinatie van factoren, onder meer de structuur van het baksel dat snellere breuk toelaat of ook met het gebruik (mogelijk veelvuldiger en intenser gebruik dan luxe-waar) en de omvang van de potten (veel scherven van een beperkt aantal kookpotten).

3.6 GEDRAAID OXIDEREND AARDEWERK / Kruikwaar (tabel 1, fig. 11)

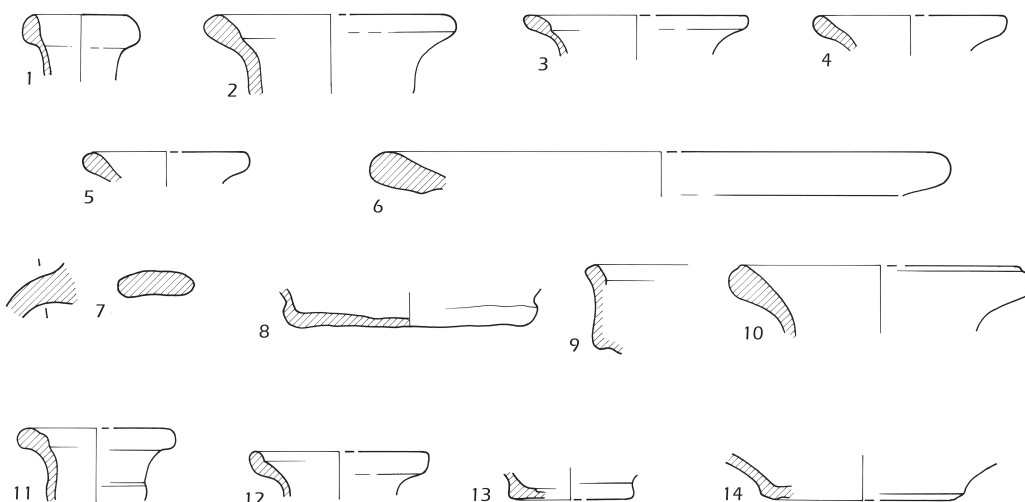
3.6.1 Context B (fig. 11: 1-8)

3.6.1.1 Algemeen

Wat betreft het gedraaid oxiderend gebakken aardewerk kunnen uit het pakket Context B 161 scherven geteld worden met een MAI van 6 (18,7 % van het totaal aantal scherven in Context B, 5,2 % van het totaal MAI van Context B). Het gaat hier om 6 randen, 2 bodemfragmenten, 1 stukje van een oor en 153 wandfragmenten van kruiken. Het kan niet uitgesloten worden dat zich onder de wandfragmenten ook scherven bevinden van andere oxiderend gebakken vormen dan kruiken.

3.6.1.2 Baksels en technieken

De stukken zijn allemaal gemaakt uit een zeer kwartsrijke pasta bestaande uit een mengeling van fijne en grovere kwartskorrels met plaatselijk ijzeroxiden. Op het zicht zijn er echter toch duidelijk verschillen merkbaar wat betreft kleur van het baksel, bakkingsproces en vooral oppervlaktebehandeling. Zo kunnen drie subgroepen onderscheiden worden. Een eerste groep wordt gekenmerkt door duidelijke polijstvlakken. Het is de grootste groep met 104 scherven. Het oppervlak vari-

11 *Het gedraaide, oxiderend gebakken aardewerk van Plassendale III. Schaal 1:3.*
 La céramique commune tournée et cuite en atmosphère oxydante de Plassendale III. Echelle 1:3.
 The wheel-thrown oxidized pottery from Plassendale III. Scale 1:3.

⁸⁰ Patrouille (in voorbereiding). Bij de bestudering van het Zeebrugse materiaal viel ons vooral op hoe de oppervlaktebehandeling aansloot bij ijzertijdtradities (besmijten, grove kamstrepen). De vormen zijn ook afwijkend, waarbij vooral grote open vormen voorkomen. Een functioneel onderscheid met het aardewerk bestemd voor zoutwinning was duidelijk, zodat we mogen veronderstellen dat het hier aardewerk betreft voor de bereiding en consumptie van voedsel.

⁸¹ Hollevoet 1997/1998, 168-173.

eert van beige tot oranje. Dit aardewerk doet gesmookt aan, vooral te zien aan de binnenkant van de scherven. De gladding situeert zich over de volledige scherf, of enkel in een zone of band. Één wandscherf vertoont duidelijk mica op het oppervlak, maar zeker niet in de kern. Dit is misschien een restant van de poliersteen. Verschillende wandfragmenten vertonen ribbels.

Een tweede groep leunt sterk aan bij deze eerste groep en verzamelt de niet-gepolijste scherven die eerder gesmookt lijken. Het betreft hier 21 wandscherven. Vier randen, het stukje oor (fig. 11:7) en het bodemfragment (fig. 7:8) zijn ook tot deze groep te rekenen. Één van de randen draagt de restanten van een witte engobe. De mogelijkheid bestaat er natuurlijk in dat deze fragmenten wel in verband te brengen zijn met de eerste groep en dat het hier gewoon de onderdelen betreft zonder gegladde zones. Beige vormt hier de dominerende kleur van het baksel.

Een derde en laatste groep scherven is duidelijk oxiderend gebakken, ruwwandig en niet gepolijst. Het baksel is overwegend oranje. Vaak is de ceramiek bedekt met een witte engobe. Het gaat hier om 27 wandscherven en 2 randen.

Wellicht is deze laatste groep te vereenzelvigen met de bakselgroep van zgn. Scheldevallei-amforen. Deze kruikwaargroep komt veelvuldig voor op vindplaatsen in Noord-Frankrijk, Vlaanderen en Nederland. Gezien z'n sterke verspreiding in de Scheldevallei werd een herkomst uit deze regio (en meer specifiek zelfs het Waasland) geopperd⁸². Anderzijds is het niet ondenkbaar dat deze grote dichtheid van voorkomen enkel de handelswegen weerspiegelt⁸³ en dat de oorsprong van dit materiaal op een andere plaats dient gezocht te worden. Recent vergelijkend onderzoek toonde frappante gelijkenissen aan tussen zgn. Scheldevalleikruiken, gevonden in Zele, Seclin, Hénin-Beaumont en Velzeke enerzijds, en fragmenten van zgn. Scheldevallei-amforen uit pottenbakkersovens gevonden in Dourges (Noord-Frankrijk) anderzijds⁸⁴. Omzichtigheid nopens de problematiek van deze kruiken en kruikamforen is dus geboden en meer onderzoek is alleszins gewenst.

3.6.1.3 Vormen

Op vormelijk vlak vallen de herkende randtypes uiteen in 2 groepen. Enerzijds randprofielen van kruiken met ring- tot bandvormige

profiel (fig. 11: 1-3) en anderzijds randen van kruiken met uitstaande, verdikte rand die aan de binnenzijde zwak terugkrullen en daardoor een soort groef vertonen (fig. 11: 4-6). De eerste vormen behoren tot de eerste generatie van kruiken in 'Scheldevallei'-baksel en komen vooral voor in contexten uit de Flavische tijd en het begin van de 2de eeuw. Het tweede randprofieltype is kenmerkend voor de latere producties uit het midden en de tweede helft van de 2de eeuw⁸⁵. Het lijkt er dus op dat de kruiktypes van Plassendale uit de periode tussen de tweede helft van de 1ste en het begin van de 3de eeuw te dateren zijn. Duidelijk 3de-eeuwse typen ontbreken.

3.6.2 Context D

Eén stuk beige-gekleurde bodem, een stuk oor en 7 wandscherven uit oranje baksel werden hier aangetroffen. Eén exemplaar draagt nog de restanten van een witte deklaag en een ander fragment vertoont de sporen van secundaire verbranding. De binnenzijde van een derde wandscherf is bedekt met een donkergrijsbruine laag, mogelijk het restant van een hars.

3.6.3 Context E

Twee scherven gedraaid oxiderend gebakken aardewerk konden uit deze bodemhorizont gerecupereerd worden. Het betreft twee gladwandige wandscherven die aan de binnenkant gesmookt aandoen en waarvan één exemplaar een restant van een witte deklaag vertoont.

3.6.4 Context F (fig. 11: 9-14)

Uit deze context konden 87 scherven gedraaid oxiderend gebakken aardewerk gerecupereerd worden: 4 randscherven, 3 bodemfragmenten, 1 oortje en 79 wandscherven (MAI: 4: 8,5 % van het totale MAI). Deze scherven lijken allemaal tot dezelfde groep van de Scheldevalleikruiken te behoren. Een uitzondering hierop vormt één wandscherf waarvan het oppervlak meer mica-rijk is. Een 20-tal wandscherven hebben wel een gepolijst tot geglad oppervlak. De polijsting is hier duidelijk minder opvallend als bij de scherven van Context B. Een groep van 58 exemplaren is dan weer eerder in de derde

⁸² Van der Werff, Thoen & Van Dierendonck 1997.

⁸³ De Clercq 1995.

⁸⁴ Onderzoek uitgevoerd tijdens een ceramologische bijeenkomst in Rijsel (Université Lille 3). Voor de site van Dourges: Thuillier 2001.

⁸⁵ Van der Werff, Thoen & Van Dierendonck 1997, 67-70.

groep te classeren. Alle randen, bodemfragmenten en het oortje zijn eveneens tot deze laatste groep te rekenen. Een wandfragment met dikke ribbels roept parallellen op aan een 3de-eeuwse context uit Merendree⁸⁶.

3.7 GEDRAAID REDUCEREND AARDEWERK (tabel 1, fig. 12)

3.7.1 Context B (fig. 12: 1-27)

3.7.1.1 Algemeen

Uit pakket Context B konden 97 scherven gedraaid reducerend gebakken aardewerk gerecupereerd worden, waaronder 11 rand-scherven, 11 bodemfragmenten en 75 wand-scherven (MAI: 11). Het betreft meestal verzorgd gemaakte producten waarbij sommige stukken qua kwaliteit dicht aansluiten bij *terra nigra*.

3.7.1.2 Baksels en technieken

Het baksel dat vrijwel steeds zeer zandig (kwartsrijk) is, kent een grote variëteit qua kleur, gaande van lichtgrijs over beigegrijs naar donkergrijs tot zelfs zwart. Vier scherven hebben een eerder oranje baksel met donkergrijs tot zwart oppervlak, mogelijk toe te schrijven aan een foutje tijdens het bakkingsproces. Over het algemeen is dit een vrij heterogene groep want binnen het kwartsrijke baksel zijn heel wat varianten op te merken, waarbij vooral de sortering van de kwarts, de grootte van de kwartskorrels en de al of niet aanwezigheid van andere inclusies sterk verschillen. Een frequent aangetroffen baksel bevat slecht gesorteerde kwartskorrels in variabele grootte, vertoont soms een gelaagde, bladerige structuur en bevat soms holtes. Deze bakselgroep kan wellicht met het Noord-Frans aardewerkbaksel in verband worden gebracht. Een tweede bakselgroep is sterk verwant aan de eerste maar lijkt over het algemeen bleker te zijn en mica's en/of veldspaten te bevatten.

De hard gebakken stukken zijn overwegend gladwandig. Op slechts 15 scherven (14 wandfragmenten en 1 bodemscherf) is geen enkele vorm van gladding merkbaar. Op alle andere exemplaren is enige vorm van gladding te zien, hetzij over de volledige oppervlakte van de scherf – zelfs op een bodemfragment –, hetzij als gladdingslijnen die de draairich-

ting van de pot volgen, hetzij in zones of banden. Op twee wandfragmenten kunnen gladdingslijnen onderscheiden worden die op de ene scherf schuin en op de andere haaks op de draairingen zijn aangebracht.

3.7.1.3 Vormen

Vijf bodemfragmenten zijn vrij dunwandig en zeer verzorgd afgewerkt (fig. 12: 2-6). Het zijn bodems die behoren tot bekens die nauw aansluiten bij de bekens in *terra nigra* (types Holwerda 26, 27 of 58a). Één fijn randje sluit op deze *terra nigra*-achtige groep aan (fig. 12: 1). Één van de bekens valt op door de volledige gladding, zowel op de wand als op de onderzijde van de bodem.

De meest prominent herkende vormengroep is die van het Noord-Frans aardewerk (vroeger 'Arras' waar geheten), bestaande uit het klassiek repertorium van tronconische bekens en ook borden⁸⁷. Deze zijn vrijwel steeds van ingegladde parallelle horizontale lijnen voorzien ('*bandes lustrées*') die aan het aardewerk soms een zilverachtige glans verlenen. De randen en bodemfragmenten maken duidelijk dat zowel borden en bekens vertegenwoordigd zijn⁸⁸. De bodems uit deze groep bezitten de klassieke vloeiende licht uitstaande overgang tussen bodem en wand. Er werden 10 randen van tronconische bekens herkend (fig. 12: 7-16). Sommige scherven zijn toe te schrijven aan het type *pentice mould beaker*⁸⁹, een beker met hoge konische hals, een bolle buik met rolstempelversiering en een standvoetje. De eerste bakselgroep kan geassocieerd worden met deze vormenschat en een snelle vergelijking met enkele zekere Noord-Franse stukken lijkt dit te bevestigen. Anderzijds wijst de grote variatie in de baksels op de mogelijkheid van vorm-imitaties in meer lokaal of regionaal baksel. De bekens en borden lijken algemeen te dateren uit de periode Flavisch-eind 2de eeuw. De *pentice mould beaker* komt vooral voor in laat-2de- en 3de-eeuwse contexten⁹⁰.

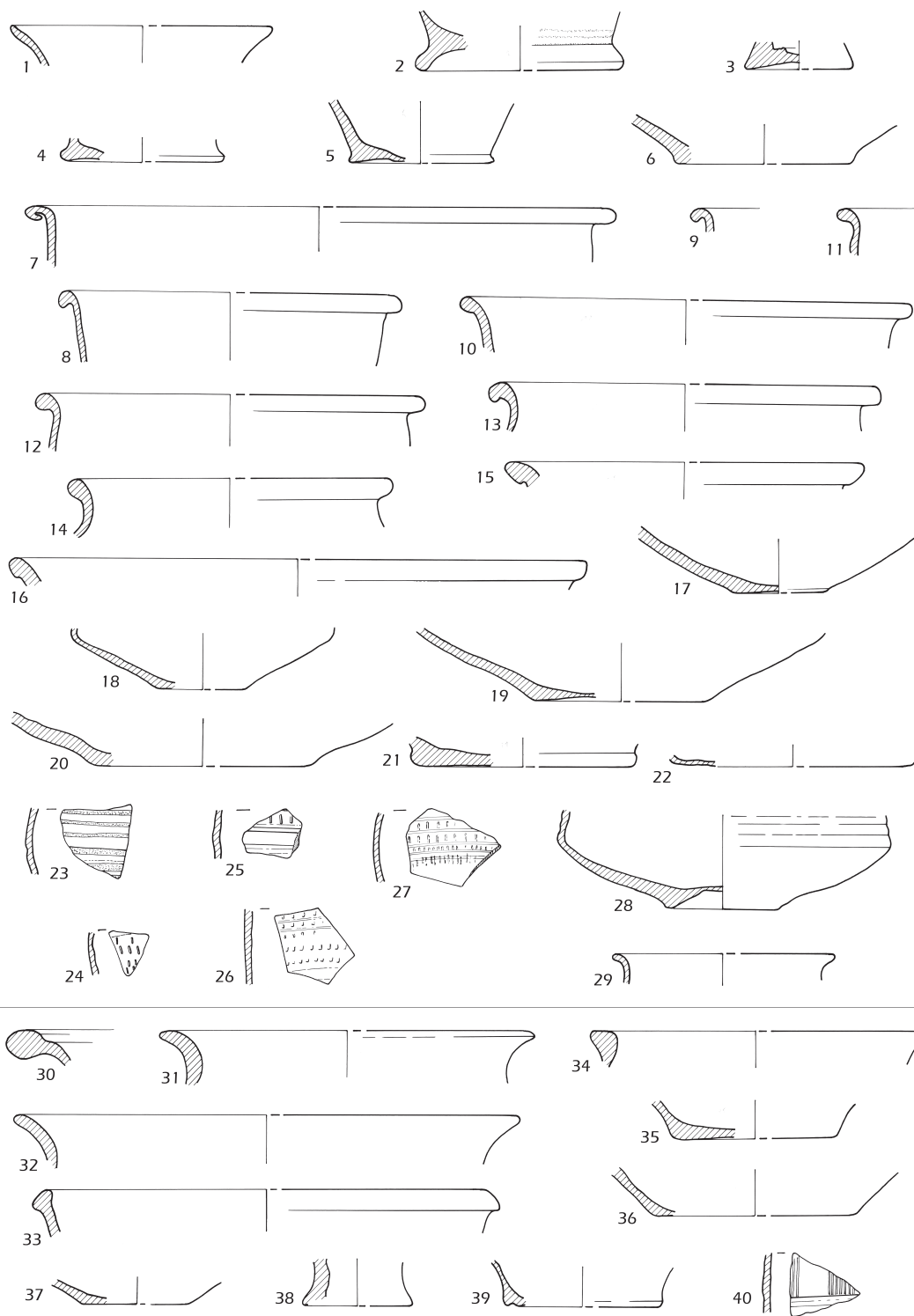
⁸⁶ Ongepubliceerde opgravingsgegevens van de site Molenkouter, opgraving U.G.

⁸⁷ Bayard 1980; Tuffreau-Libre 1980; Jelski 1977.

⁸⁸ Tuffreau-Libre 1980. Deze gelijkenis werd ook vastgesteld door Yann Hollevoet bij het materiaal aangetroffen in de bewoningssporen uit het Hoge Keizerrijk ten zuiden van het laat-Romeins *castellum* te Oudenburg (Hollevoet 1992, 202).

⁸⁹ Tyers 1996, 74.

⁹⁰ Thoen 1978, 186-7 en Fig 64. Onder andere Brugge (volle 3de eeuw), Steenkerke (eind 2de eeuw), Zevekote (eind 2de, eerste helft 3de eeuw), Roksem (deze context bevatte een muntschat met sluitmunt uit 238). In Noord-Frankrijk: Dury (3de-eeuwse context: Quérel & Feugère 2000, 125).

12 *Het gedraaide, reducerend gebakken aardewerk van Plassendale III. Schaal 1:3.*
 La céramique commune tournée et cuite en atmosphère réductrice de Plassendale III. Echelle 1:3.
 The wheel-thrown reduced pottery from Plassendale III. Scale 1:3.

Vele wandfragmenten zijn uiteraard ook vermoedelijk afkomstig van deze bekers. 16 van deze wandfragmenten springen hierbij extra in het oog door hun goede polijsting in banden ('*bandes lustrées*'), hetzij over het gehele oppervlak, hetzij in zones, waardoor het oppervlak een potloodgrijze kleur heeft (bv. fig. 12:23). Ook enkele randjes vertonen een dergelijke gladdingsband. Enkele van deze wandfragmenten vertonen ook een rolstempelversiering (fig. 12: 24-27).

Vele scherven, zowel wand-, rand- als bodemscherven, vertonen een roetlaag of roetsporen, soms zowel op de binnen- als op de buitenkant. Het betreft hier dus duidelijk gebruikte keukenwaar. Één randscherf vertoont een zwarte deklaag (hars?) op de buitenkant van en onder de rand, mogelijk een restant van het verzegelen van het potje. Ook de bodemscherf met platig baksel vertoont de restanten van een peklaag op de binnenkant van de bodem.

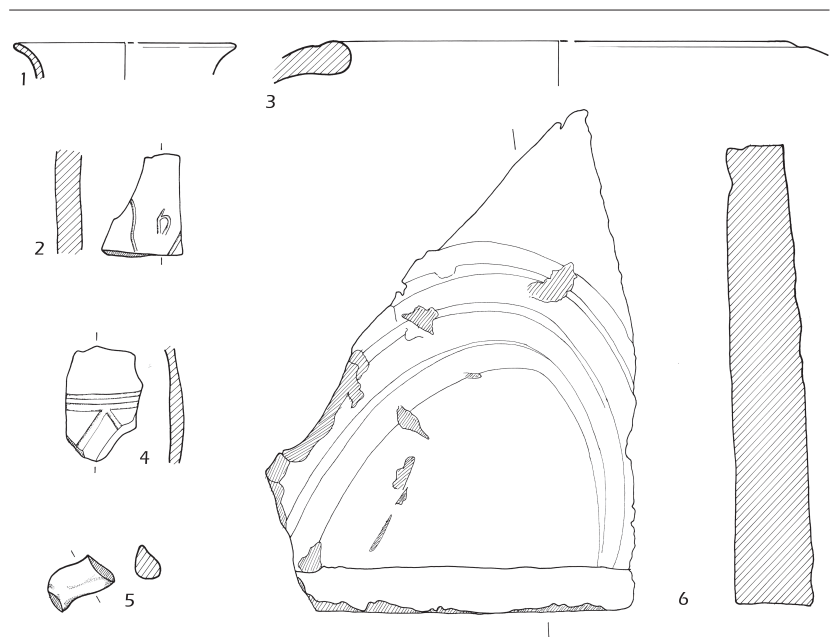
Één wandscherf is duidelijk apart te beschouwen (fig. 13: 4). Dit fragmentje dat gedraaid is of misschien eerder nagedraaid – maar toch niet bij de handgevormde waar te rekenen – vertoont een verschraling met grote kwartskorrels en steenbrokjes en een chevron-achtig decoratiepatroon. Mogelijk betreft het een geïmporteerd stuk.

3.7.2 Context C (fig. 12:29)

Uit pakket Context C konden 1 rand- en 4 wandscherven in gedraaid reducerend gebakken ceramiek ingezameld worden (MAI: 2). Het betreft de rand van een fijn potje dat een potloodgrijze gladding kent aan de buitenkant en op de rand (fig. 12: 29). Ook één van de wandscherven vertoont restanten van een dergelijke polijsting. Een andere wandscherf draagt duidelijke, haaks op elkaar liggende kam- of borstelstreken die doen denken aan het Kustaardewerk, terwijl een derde wandfragment vaag een kruisgewijs gladdingsmotief (2 x-en naast elkaar) vertoont.

3.7.3 Context D (fig. 12:28)

Hier konden 13 scherven uit het profiel gerecupereerd worden: 1 rand, 10 wandfragmenten en twee stukken bodem, waaronder een onderdeel van een kom (MAI: 3). Het zijn allemaal kwartsrijke baksels, behalve twee wandfragmenten die een ander baksel

13 Aparte aardewerkcategorieën. Schaal 1:3.

Les autres catégories de céramique. Echelle 1:3.

Other pottery categories. Scale 1:3.

met grote inclusies en een platige structuur vertonen.

De randscherf, die een potloodgrijs oppervlak vertoont, is *terra nigra*-achtig te noemen. Ook hier doet de rest van het gedraaid reducerend materiaal erg Noord-Frans aan, althans qua vorm. Enkele scherven zijn vermoedelijk de aanzet of een onderdeel van de bolle buik van een beker type *pentice mould beaker*. Één wandfragment vertoont vaag nog de resten van een rolstempelversiering. Op één wandscherf zijn een horizontale en twee verticale gladdingslijnen te onderscheiden die Noord-Frans aandoen. Een bekerfragment vertoont gegladde zones. Ook een bodemfragment van een bord met geknikte wand is een duidelijk Noord-Frans type (fig. 12: 28).

Vier scherven vertonen de restanten van een roetlaag. Aan de binnenzijde van één wandfragment is duidelijk de restant zichtbaar van een pek- of harslaag, al dan niet secundair. Ook op een ander fragment lijkt een deklaag gesmeerd. Het Noord-Frans aandoend bodemfragment heeft een roetlaag op binnen- en buitenkant.

3.7.4 Context F (fig. 12: 30-40)

Uit de Romeinse horizont en het afdekende pakket werden 49 reducerend gebak-

ken gedraaide scherven geteld. Het betreft 5 randen, 6 bodemfragmenten en 38 wand-scherven (MAI: 6).

Bij dit ensemble is op te merken dat 29 scherven een opvallend lichtgrijs baksel vertonen bestaande uit goed gesorteerde, fijne kwartskorrels (soms bleekgeel) en weinig andere inclusies behoudens enkele zwart verkleurde zones. Dergelijk baksel werd bijna niet herkend in het materiaal van het pakket Context B. Deze groep sluit nochtans nauwer aan bij het Kustaardewerk. Noord-Frans aardewerk daarentegen is in Context F bijna niet vertegenwoordigd, behoudens 4 stukken. Hier zijn ook een aantal scherven duidelijk afgesleten, en dus mogelijk verplaatst. Op slechts 11 scherven is enige vorm van gladding te onderscheiden. De gladding kan echter bij vele fragmenten ook afgesleten zijn. Twee wandfragmenten vertonen de restanten van een rolstempelversiering en één wandscherfje draagt een ingekraste verticale lijnversiering, duidelijk decoratiepatronen van bekerwanden (fig. 12:40). Bij een aantal scherven zijn roetsporen aan te treffen.

Waar bij het pakket Context B de beker-rand domineert, zijn hier duidelijk andere vormtypes aanwezig. Een kruikrand (fig. 12: 30), twee licht omgeploide, uitstaande randen van kookpotten en twee verdikte, min of meer driehoekige randen van potjes zijn te onderscheiden. De ene omgeploide, eerder wat opstaande rand kan herkend worden als type 3 van Thoen's typologie van het Kustaardewerk⁹¹ (fig. 12: 31). De andere omgeploide randscherf is eerder als type 2b te bestemmen⁹² (fig. 12: 32). Het ene driehoekige randje is te vergelijken met randtype 48 van een rondbuikige kom volgens Tuffreau-Libre⁹³ (fig. 12: 33). Het andere randfragment is dan weer eerder te herkennen als randtype 62, een komrand gekend uit Haussey (1ste-2de eeuw)⁹⁴ (fig. 12: 34). Een wandscherf met knik met duidelijke draairingen hoort thuis bij het Kustaardewerk. De bodemfragmenten tenslotte tonen eveneens een gevarieerd gamma aan vormen (fig. 12: 35-39).

3.7.5 Conclusie reducerend gebakken gedraaid aardewerk

Het reducerend gebakken gedraaid aardewerk is relatief heterogeen qua samenstelling. Vormelijk en deels technisch valt de frappante gelijkenis op met het Noord-Frans aardewerk. Het kan echter niet worden uit-

gesloten dat er ook meer regionale vormna-bootsingen in het gamma aanwezig zijn. De afwezigheid van Kustaardewerk in Context B is verder ook opmerkelijk, doch kan misschien verband houden met het lage schervenaantal en de fragmentatiegraad. De vormen dateren vooral uit de periode Flavisch - eind 2de eeuw. Enkele scherven van wat vermoedelijk ooit *pentice mould beakers* waren, kunnen ook in de 3de eeuw ondergebracht worden.

3.8 ZEEPWAAR

Enkel uit het pakket bovenop de Romeinse horizont in de zoekseuf langs de A10 (Context F) is een klein stukje zeepwaar gerecupereerd, mogelijk afkomstig van een kleine kruik. Het fragment vertoont een zeer fijn kwartsbaksel met fijne rode inclusies en kalkstippen, wat wijst op import. Een andere wandscherf uit dit pakket vertoont een zeepwaarbaksel maar met een donker oppervlak.

4 Andere aardewerkcategorieën

4.1 KLEIPLASTIEKJES

Uit het pakket Context B kon verder nog een brokje uit gebakken klei gerecupereerd worden dat mogelijk een onderdeel is van een plastisch beeldje (fig. 13: 5). Misschien stelt het een stuk van de poot van een leeuw voor.

4.2 TEGULAE

Zowel uit het pakket Context B als uit het pakket bovenop de Romeinse horizont in zoekseuf A10 (Context F) kon een stuk van een tegula uit oranje baksel ingezameld worden. Pakket Context C leverde een groot stuk tegula op waarop een M-vormige vingerveeg vastgesteld werd (fig. 13: 6). Het baksel is bleek oranje, met wit tot witgrijze inclusies die zich in slierten manifesteren. Mogelijk is dit kustklei en is dit stuk in de buurt gemaakt.

4.3 NIET TE DETERMINEREN STUKKEN

Zestien wandscherven uit het pakket Context B blijven onbepaald. Uit het pakket bovenop de Romeinse horizont en in deze horizont in de zoekseuf langs de A10 (Context F) zijn 8 exemplaren niet te determineren.

⁹¹ Thoen 1987, 75, fig. 39: type 3; Thoen 1978, 180, fig. 61: type 3, 184.

⁹² Thoen 1987, 75, fig. 39: type 3; Thoen, 1987, 180, fig. 61: type 2b, 182-3.

⁹³ Tuffreau-Libre 1980, 167: fig 67, 170. Teruggen-vonden in La Calotterie.

⁹⁴ Tuffreau-Libre 1980, 167: fig. 67, 171.

5 Algemeen besluit

Het aardewerkensemble van de site Plassendale III vormt een boeiend geheel dat een inzicht toelaat in de verschillende groepen ceramiek in gebruik in de kustvlakte in volle Romeinse periode. Chronologisch wijzen de diagnostische stukken (*terra sigillata*, geverfde waar, handgevormde waar,...) op een meer specifieke datering van het gros van het materiaal in de periode tweede helft 2de tot begin of eerste helft 3de eeuw. Een klein deel van het materiaal bestaat ongetwijfeld uit residuele elementen uit de 1ste eeuw.

In de verschillende Romeinse contexten zijn de klassieke categorieën Romeins aardewerk vertegenwoordigd, zij het wel soms in (heel) geringe aantallen. De handgevormde waar, het gedraaid oxiderend gebakken en reducerend gebakken aardewerk en de *terra sigillata* zijn telkens de belangrijkste categorieën. Het MAI is bij de *terra sigillata* wel telkens hoger dan bij de andere aardewerkcategorieën, wat we kunnen wijten aan het hoge aantal diagnostische kenmerken van deze groep. De andere aardewerkcategorieën (geverfd aardewerk, *terra nigra*, *mortaria*, amforen, *dolia*, Eifelwaar, zeepwaar) zijn slechts in geringe aantallen aanwezig maar geven interessante aanduidingen over de handelscontacten.

Vooraf de sterke vertegenwoordiging van het handgevoerd tot traag gedraaid aardewerk valt op (afhankelijk van de tellingswijze maakt het ongeveer 40% tot ruim 50% van het totale aandeel van pakket Context B uit). Deze waar vertegenwoordigt een typische stijlgroep die zich onderscheidt van andere stijlgroepen binnen het Menapische handgevoerde repertorium. Zelfs invloeden vanuit *Britannia* lijken reëel wanneer de opmerkelijke gelijkenissen tussen de decoratiepatronen van de handgevoerde waar en die van de *Black Burnished Ware* in rekening worden genomen.

Een ander opvallend gegeven is het forse aandeel dat de Noord-Franse groep in het gedraaid reducerend aardewerk inneemt, althans de vormen en technieken die zich inspireren op de typologie van het Artesische aardewerk. Verder onderzoek omtrent deze grote groep is noodzakelijk want het sterke aandeel van deze vormgroep zou kunnen wijzen op de import van dit materiaal en/of op de regionale imitatie ervan.

De importwaar kent een groot aandeel in het ensemble met importen uit Centraal- en Oost-Gallië wat betreft de *terra sigillata*, het Rijn- en Moeselgebied wat betreft de geverfde waar, het Rijnland en de streek van Bavay voor de *mortaria*. Zuid-Spanje is het herkomstgebied van de aangetroffen amfoorfragmenten en ook Eifelwaar uit Speicher en aanverwante baksels uit het Maas- of Rijnland zijn vertegenwoordigd. Waarschijnlijk werd vanuit Noord-Frankrijk een deel van het gedraaid reducerend aardewerk aangevoerd. De handgevormde waar werd vermoedelijk lokaal of regionaal vervaardigd maar in de kustvlakte werden tot nu toe nog geen pottenbakkersovens aangetroffen⁹⁵.

In het algemeen representeren de aardewerkvormen de functies van zowel het voorbereiden, het koken, het bewaren als het opdienen van voedsel en drank. De functie opslag/transport is het minst vertegenwoordigd (zie het lage aantal amfooren *doliums*scherven). Het hoge percentage handgevormde waar en gedraaid reducerend aardewerk zorgt voor dominerende functies als koken en consumptie. De *mortaria* vertegenwoordigen hierbij mee het voorbereiden van het voedsel. Daartegenover staat het schenken/opdienen van voedsel en drank, in de vorm van een vrij hoog aantal *terra sigillata*, samen met de geverfde waar, de *terra nigra* en de kruikwaar.

We willen ook wijzen op de zeer opvallende afwezigheid van het zgn. technische aardewerk. Dit materiaal komt doorgaans in zeer grote hoeveelheden voor in de kustsites waar het met de zoutproductie wordt geassocieerd. Het totaal ontbreken ervan ligt niet aan selectie bij terreinonderzoek noch aan het wassen van de vondsten. Is dit ontbreken een resultaat van selectieprocessen die de depositie van dit materiaal voorafgingen? Of is het schervenmateriaal afkomstig uit nederzettingcontexten die niet met de productie van zout gerelateerd zijn?

Het blijft onduidelijk van welke activiteiten deze aardewerkgroepen (uit het pakket Context B in het bijzonder, maar ook uit de pakketten Context C, Context D en Context F) de neerslag vormen. Het niet gerolde karakter (hard materiaal, kwaliteitsvol oppervlak en scherpe breuk) sluit de hypothese van verspoeld materiaal uit. Het materiaal is

⁹⁵ De vondst van een kuil met misbaksels in Roksem, gelegen op de rand van de kustvlakte, is de enige mogelijke aanduiding hiervoor uit de omgeving (Hollevoet 1997/1998, 168, 181).

echter doorgaans zeer gefragmenteerd wat een primaire depositie lijkt tegen te spreken. Bovendien werden slechts enkele tientallen meters verderop in hetzelfde lagencomplex door Yann Hollevoet in 1999 zeer grote, passende fragmenten aardewerk in frisse toestand aangetroffen⁹⁶. De vrij grote dichtheid aan schervenmateriaal in Context B, samen met de hellende gelaagdheid en bv. ook de zeer kleine hoeveelheid aangetroffen botmateriaal doen ons dan ook eerder denken aan het resultaat van een antropogeen selectieproces dat de depositie in één of meerdere malen tijdens de late 2de of vroege 3de eeuw voorafging. Deed Zandvoorde in de Romeinse periode dienst als stortplaats? De bodemhorizonten op andere plaatsen op het terrein (Context E) wijzen dan weer mogelijk op landbewerking. Vermelden we nog in dit kader dat de onduidelijke aard van depositie van het archeologisch materiaal aansluit bij een lange en vaak moeilijk interpreteerbare rij vondstmeldingen uit de kustvlakte die vroeger wel eens met bewoning in verband werden gebracht⁹⁷. Deze konden op de keper beschouwd tot op heden echter niet als echte nederzettingssporen (van permanente aard) *in situ* gedetermineerd worden en konden hoogstens met seizoensgebonden of tijdelijke activiteiten worden geassocieerd⁹⁸. Tot slot lijkt het ons noodzakelijk om te wijzen op de noodzaak van nieuwe en systematische studie van Gallo-Romeinse aardewerkgroepen uit het kustgebied. Helaas stamt het gros van de vondsten vooralsnog uit onduidelijke contexten zoals verspoelde lagen, donken of middeleeuwse veenwinningsputten.

RÉSUMÉ

La céramique gallo-romaine trouvée lors d'une fouille de sauvetage à l'occasion de l'aménagement de la zone industrielle Plassendale III, à Zandvoorde, près d'Ostende (Flandre occidentale). Campagne de fouille 2000-2001

La céramique Romaine présentée dans cet article a été découverte lors d'une fouille de sauvetage à l'occasion de l'aménagement de la zone industrielle Plassendale III, située à Zandvoorde, près d'Ostende, dans la plaine côtière de la Flandre⁹⁹. La plupart de la céramique a été trouvée dans une couche inclinée, stratifiée et humifère d'environ 40 à 65 cm d'épaisseur au maximum (Contexte B), dont

la génèse n'est pas très claire. Selon toute probabilité, d'autres contextes du même site peuvent être associés aux activités agricoles (sol cultivé).

Le Contexte B est caractérisé par une présence très dense de céramique romaine. La céramique de cette couche date de la 2ème moitié du 2ème siècle à la 1ère moitié du 3ème siècle après J.-C.. En termes quantitatifs, on a détecté que 40 à 50 % (selon la méthode de quantification) de la céramique est modelée, parfois finie au tour lent. Ce constat a été fait sur d'autres sites ménapiens, datant du Haut-Empire. La céramique, la plupart à dégraissant de chamotte ou de matériel végétal, appartient à un style de céramique ménapien qui montre des parallèles étroits avec l'industrie romano-britannique de la Black Burnished Ware. Les longs bords, la connexion angulaire (des bords) au récipient et la décoration polie à motif croisé sont illustratifs de ce parallélisme. Les autres grandes catégories de céramique trouvées se composent de céramique tournée, cuite en atmosphère oxydante (surtout des cruches) ou réductrice, dont une partie provient probablement du nord de la France. La céramique fine, moins nombreuse, inclut de la terre sigillée (provenant des ateliers du centre et de l'est de la Gaule) et de la céramique engobée. On doit aussi signaler quelques fragments de *terra nigra*, de mortiers, d'amphores et de la céramique de l'Eifel.

Cette concentration de céramique fragmentée dans le Contexte B nous offre un ensemble représentatif pour la zone littorale de la fin du 2ème et du début du 3ème siècle après J.-C.. Malheureusement, elle ne nous donne pas d'indications définitives en ce qui concerne l'origine et la taphonomie de la couche. L'absence de puits et de trous de poteau nous permet de considérer la couche comme le résultat d'un dépôt – sélectif – de déchets d'un site romain avoisinant. L'absence de céramique dite « technique », associée à la production de sel et trouvée normalement en grande quantité dans la plupart des sites le long de la côte, est également remarquable et pourrait renforcer cette conclusion. En plus, les caractéristiques du site de Plassendale III sont très similaires à celles de nombreux sites dans la zone littorale, dans lesquelles les preuves d'occupation humaine continue sont plutôt rares (structures d'habitat). Probablement ils doivent être considérés comme le résultat d'activités temporaires ou saisonnières.

⁹⁶ (Hollevoet) 1999, 2, 7.

⁹⁷ Thoen 1978.

⁹⁸ Eryvynck *et al.* 1999.

⁹⁹ Vanhoutte & Pieters 1999/2000.

SUMMARY

The Gallo-Roman pottery found during a rescue campaign at the Plassendale III industrial estate in Zandvoorde, near Ostend (prov. of West-Flanders). Excavation campaign 2000-2001

The Roman pottery presented in this article was excavated during a rescue campaign at the Plassendale III industrial estate, situated in Zandvoorde, near Ostend, in the Flemish coastal plain¹⁰⁰. The majority of the pottery was found in an approximately 40 to 65 cm thick, sloping, stratified and organic layered deposit (Context B). Other Roman layers within the same excavation area could potentially be associated with agricultural activity (arable land).

Context B was characterised by a dense presence of Roman pottery and dates to a period from the second half of the 2nd century to the beginning or first half of the 3rd century AD. According to the quantification method used, 40 to 50 % of the pottery was hand-made (some wheel-finished). This is also the case on other Menapian sites, even during Mid-Roman times. This type of pottery, mainly tempered with grog and/or organic material, belongs to a specific style within the Menapian hand-made pottery tradition. It shows parallels with the Ro-

mano-British Black Burnished industry, in particular through the long rims, their angular connection to the body of the pot and the lattice-burnishing method used. Other pottery types consist mainly of oxidised (mostly jugs) or reduced wheel-thrown vessels (some of which are of northern French origin), and, to a lower extent, fine wares such as Samian ware and colour coated and black slipped wares.

Overall, the ceramics in Context B elucidate the Roman pottery assemblages in use within the coastal plain during the late second to early third century AD but, unfortunately, holds no definitive clues regarding its origin or depositional history. Given also the absence of settlement features such as pits or post-holes, it could be argued that this assemblage is the result of a selective dumping of waste from a nearby Roman consumption site. In this respect we should mention the striking absence of the so called 'technical pottery', usually associated with salt-production and normally found in very large quantities within most of the Roman find spots in the coastal plain. However, it has been accepted that the Plassendale III site belongs to a series of sites or find spots within the coastal plain, which yield almost no evidence of continuous human occupation and, therefore, are generally assumed to be the result of temporary or seasonal activity.

BIBLIOGRAPHIE

- BAYARD D. 1980: La commercialisation de la céramique commune à Amiens du milieu du Ier à la fin du IIIe siècle après J.-C., *Cahiers Archéologiques de Picardie* 7, 147-209.
- BÉLOT E. & CANUT V. 1994: *Céramiques des 2e et 3e s. de notre ère issues des fouilles du « Terrain Landrot » à Boulogne-sur-Mer. Premier aperçu provisoire des données céramologiques boulonnaises concernant le Haut-Empire à la lumière des fouilles récentes*, *Éléments d'Archéologie Bouillonnaise* 2, Boulogne-sur-Mer.
- BINSFELD W. 1964: Zu den römischen Töpfereien am Rudolfplatz in Köln, *Kölner Jahrbuch* 7, 19-32.
- BIRD J. 1986: Samian Wares. In: MILLER L., SCHOFIELD J. & RHODES M., *The Roman Quay at St. Magnus House, London. Excavations at New Fresh Wharf Lower Thames Street, London 1974-1978*, Special Paper n°8 of the London and Middlesex Archaeological Society, London, 139-198.
- BIRD J. 1993: 3rd Century Samian Ware in Britain, *Journal of Roman Pottery Studies* 6, 1-14.
- BRULET R., DEWERT J.-P. & VILVORDER F. (dir.) 2001: *Liberchies IV. Vicus Gallo-Romain*, Publications d'histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain CI, Louvain-la-Neuve.
- BRUNSTING H. 1937: *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen*, Amsterdam.

¹⁰⁰ Vanhoutte & Pieters 1999/2000.

- CREUS I. 1975: *De Gallo-Romeinse nederzetting onder het laat-Romeins grafveld van Oudenburg*, *Archaeologia Belgica* 179.
- CURL J. 1911: *A Roman Frontier Post and its People. The Fort at Newstead in the Parish of Melrose*, Glasgow.
- DÉCHELETTE F. 1904: *Les vases céramiques ornés de la Gaule Romaine. Tome 2*, Paris.
- DE CLERCQ W. 1995: Enkele opmerkelijke Gallo-Romeinse vondsten uit Merendree, bewaard in de Koninklijke Musea voor Kunst & Geschiedenis te Brussel, *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst & Geschiedenis te Brussel* 66, 151-159.
- DE CLERCQ W. 2005a: Een Gallo-Romeins grafveld uit de 1ste eeuw te Oostwinkel-Leischoot. In: IN 'T VEN I. & DE CLERCQ W. (red.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het VTN-project 1997-1998*, Archeologie in Vlaanderen. Monografie 5, Brussel, dl. II, 135-153.
- DE CLERCQ W. 2005b: *Shaped by tradition. On the persistence of hand-made pottery traditions in northern Gaul, ca. 100 BC-300 AD*, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 39, 201-208.
- DE CLERCQ W. & DESCHIETER J. 2003: *Quelques remarques sur la diffusion de la terre sigillée dans la civitas Menapiorum au cours du Haut-Empire*, *Première Journée Archéologique des Flandres à Bailleul*, Bailleul, 35-45.
- DERU X. 1999: Cinq sites de référence pour la chronologie des céramiques engobées et métallescentes. In: BRULET R., SYMONDS R.P. & VILVORDER F., *Céramiques engobées et métallescentes gallo-romaines. Actes du colloque organisé à Louvain-La-Neuve le 18 mars 1995*, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta. Supplementum* 8, Oxford, 371-375.
- DESCHIETER J. & DE MULDER G. 1999: Archeologisch noodonderzoek in de Gallo-Romeinse vicus te Velzeke (1997-1998), *Archeologische Kroniek van Zuid-Oost-Vlaanderen VI*, Zottegem Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde. Handelingen IX, 1, 155-180.
- DÖBKEN A.B. 1992: Een grafveld uit de Romeinse tijd te Spijkenisse-Hartel (Voorne-Putten), *Boor-Balans* 2, 145-220.
- DRAGENDORFF H. 1895: *Terra sigillata*, *Bonner Jahrbücher* 96, 18-155.
- DRESSSEL H. 1899: *Corpus Inscriptionum Latinarum XV. Pars 1*, Rome.
- ERVYNCK A., BAETEMAN C., DEMIDDELE H., HOLLEVOET Y., PIETERS M., SCHELVIS J., TYS D., VAN STRYDONCK M. & VERHAEGHE F. 1999: *Human occupation because of a regression, or the cause of a transgression? A critical review of the interaction between geological events and human occupation in the Belgian coastal plain during the first millennium AD*, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 26, Oldenburg, 97-121.
- FARRAR R.A.H. 1973: The techniques and sources of Romano-British Black-Burnished ware. In: DETSICAS A., *Current Research in romano-British coarse pottery*, CBA-Research-Reports 10, 67-103.
- GILLAM J.P. 1957: Types of Roman coarse pottery vessels in northern Britain, *Archaeologia Aeliana* 35, 180-251.
- GOSE E. 1950: Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland, *Bonner Jahrbücher. Beiheft* 1, Köln.
- HAALEBOS J.-K. 1990: *Het grafveld van Nijmegen-Hatert*, Beschrijvingen van de verzamelingen in het museum G.M. Kam te Nijmegen XI, Nijmegen.
- HAUPT D. 1984: Römischer Töpferbezirk bei Soller, Kreis-Düren. In: HAUPT D. (ed.), *Beiträge zur Archäologie des Römischen Rheinlands* 4, Rheinische Ausgrabungen 23, Bonn, 391-497.
- HERBIN P. 2002: *Les vases à éléments de préhension dans le nord de la Gaule*, SFECAG, Actes du congrès de Bayeux, 417-430.
- HOLBROOK N. & BIDWELL P. T. 1991: *Roman finds from Exeter*, Exeter Archaeological Reports 4, Exeter.
- HOLLEVOET Y. 1989: Archeologisch noodonderzoek in de Zeebrugse achterhaven: de Romeinse vondsten, *Westvlaamse Archaeologica* 5, 33-48.
- HOLLEVOET Y. 1992: Speuren onder het sportveld. Romeinse en middeleeuwse sporen

ten zuiden van de Stedebeek te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1990-1992, *Archeologie in Vlaanderen* II, 195-207.

HOLLEVOET Y. 1997/1998: D'Hooghe Noene te Varsenare van midden Bronstijd tot volle Middeleeuwen. Archeologisch onderzoek in een verkaveling langs de Zandstraat te Varsenare (gem. Jabbeke, prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* VI (2002), 161-189.

(HOLLEVOET Y.) 1999: *Archeologisch onderzoek op de toekomstige industrieterreinen PLASSENDALE II & III te Oostende-Zandvoorde. Interimrapport*, ongepubliceerd rapport.

JELSKI G. 1977: Evolution de la marmite à col tronconique orné de bandes lustrées d'époque romaine d'après les découvertes de la région d'Arras, *Septentrion* 1, 39-50.

LOESCHCKE S. 1909: *Keramische Funde in Haltern*, Mitteilungen der Altertums-Kommision für Westfalen 5, 103-322.

LUDOWICI W. 1927: *Katalog V. Stempel-Namen und Bilder römischer Töpfer. Legions-Ziegel-Stempel. Formen von Sigillata- und anderen Gefäßen aus meinen Ausgrabungen in Rheinzabern 1901-1914*, München.

LUTZ M. 1970: *L'atelier de Saturninus et de Satto à Mittelbronn (Moselle)*, XXIIe supplément à 'Gallia', Paris.

OELMANN F. 1914: *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, Materialien zur römisch-germanischen Keramik I, Frankfurt-am-Main.

OSWALD F. 1931: *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata (Samian Ware)*, Margidunum.

PATROUILLE E. (in voorbereiding): Sporen van Romeinse zoutwinning en van bewoning in de Achterhaven van Zeebrugge (prov. West-Vlaanderen).

QUÉREL P. & FEUGÈRE M. 2000: *L'établissement rural antique de Dury (Somme) et son dépôt de bronzes (IIIe s. av. J.-C.-IVE apr. J.-C.)*, Revue du Nord. Hors Série, 6.

RICKEN H. 1942: *Die Bilderschüsseln der Römischen Töpfer von Rheinzabern. Tafelband*, Dr. Wilhelm Ludowici Katalog VI meiner

Ausgrabungen in Rheinzabern 1901-1914, Darmstadt.

RICKEN H. & FISCHER CH. 1963: *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Textband mit Typenbildern zu Katalog VI der Ausgrabungen von Wilhelm Ludowici in Rheinzabern 1901-1914*, Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik 7, Bonn.

SKIBO J.M. 1992: *Pottery Function. A use-alteration perspective*, Interdisciplinary Contributions to Archaeology, New York.

STUART P. 1962: *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijhorende grafvelden te Nijmegen*, Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden. Supplement op band XLIII, Leiden.

SYMONDS R.P. 1992: *Rhenish Wares. Fine Dark Coloured Pottery from Gaul and Germany*, Oxford University Committee for Archaeology. Monograph No. 23, Oxford.

THOEN H. 1978: *De Belgische Kustvlakte in de Romeinse tijd. Bijdrage tot de studie van de landelijke bewoningsgeschiedenis*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren XL, Brussel.

THOEN H. (red.) 1987: *De Romeinen langs de Vlaamse kust*, Koksijde-Oudenburg. (tentoonstellingscatalogus, 27 juni - 31 oktober 1987).

THUILLIER F. 2001: *L'atelier céramique d'époque gallo-romaine de Dourges (Pas-de-Calais, France). Aperçu des structures et de la production*, Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 37, 127-132.

TOMBER R. & DORE J. 1998: *The National Roman Fabric Reference Collection. A Handbook*. MOLAS-Monograph 2, London.

TUFFREAU-LIBRE M. 1980: *La céramique commune gallo-romaine dans le Nord de la France (Nord, Pas-de-Calais)*, Lille.

TUFFREAU-LIBRE M., MOSSMANN-BOUQUILLON A. & SYMONDS R.P. 1995: *La céramique dite Black-Burnished dans le nord de la France*, SFECAG. Actes du congrès de Rouen, 91-112.

TYERS P. 1996: *Roman pottery in Britain*, London.

- VAN DER WERFF J.H., THOEN H. & VAN DIERENDONCK R.M. 1997: *Amphora production in the Lower Scheldt Valley (Belgium) ? The Valkenburg-Marktveld evidence*, RCRF-Acta 35, Abingdon, 63-71.
- VANHOUTTE S. & PIETERS M. 1999/2000: Archeologisch noodonderzoek op het toekomstige bedrijventerrein Plassendale III (Zandvoorde, stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 2000-2001, *Archeologie in Vlaanderen VII* (2003), 95-110.
- VANVINCKENROYE W. 1991: *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Publikaties van het provinciaal Gallo-Romeins museum te Tongeren 44, Tongeren.
- VERMEULEN F. 1992: *Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventaris en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek*, Archeologische Inventaris Vlaanderen. Buitengewone Reeks 1, Gent.
- VILVORDER F. 1999: Les productions de céramiques engobées et métallescentes dans l'Est de la France, la Rhénanie et la rive droite du Rhin. In: BRULET R., SYMONDS R.P. & VILVORDER F., *Céramiques engobées et métallescentes gallo-romaines. Actes du colloque organisé à Louvain-La-Neuve le 18 mars 1995*, Rei Cretariae Romanae Fautororum Acta. Supplementum 8, Oxford.
- WEBSTER P. 1996: *Roman Samian Pottery in Britain*, CBA Practical Handbook in Archaeology 13, York.
- WILLEMS S. 2000: *Mortaria van de site Zijdelingsestraat, Tienen: Macroscopische analyse en determinatie van de baksels*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling KULeuven.
- WILLEMS S. 2005: *Roman Pottery in the Tongeren Reference Collection: mortaria and coarse wares/Romeins aardewerk in de Tongerse referentiecollectie: wrijfschalen en gewoon aardewerk*, VIOE-Rapporten 01, Brussel.

